Ирина ГРУЩИНСКАЯ

ТАБИАТШЫНАСЛЫКЪ

Умумтасиль окъув
юртларынынъ 2-нджи
сыныф талебелери ичюн дерслик

*Украина тасиль ве илим, генчлик ве спорт
назирлиги тарафындан тевсие этильди*

Къырымдевокъувпеднешир
2012

УДК57.081.1(075.2)
ББК20я721
Г91

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України (Наказ № 718 від 18.06.2012 р.)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Ілюстрації *Альони Мірошніченко*

Рус тилинден терджиме эткен *Эльмаз Велиева*

ШАРТЛЫ БЕЛЬГИЛЕР:

Берабер чифт олып чалышамыз

Берабер группада чалышамыз

Сёзлернинъ манасыны билемиз

Тапмаджаларны тапамыз эм де аталар сёзлерини эзберлеймиз

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясы

Табиатнынъ дюльберлигини анъламагъа огренемиз: тасвирий санат эсерлерини козетип теэссуратларымызны тасвирлеймиз

Г91 **Грущинская И.В.**
Табиатшынаслыкъ: *умумтасиль окъув юртларынынъ 2-нджи сыныф талебелери ичюн дерслик* / рус тилинден терджиме эткен *Э. Велиева.* — Симферополь: КъДжИ «Къырымдевокъувпеднешир» , 2012. — 160 с. : ренк. — Къырымтатар тилинде.

УДК 57.081.1(075.2)
ISBN 978-966-354-524-0 **ББК 20я721**

Г91 **Грущинська І.В.**
Природознавство: *підруч. для 2 кл. загальноосвіт. навч. закладів* / пер. з рос. *Е. Велієвої.* — Сімферополь: КРП «Видавництво «Кримнавчпеддерж-видав», 2012. — 160 с. : іл. — Кримськотатарською мовою.

УДК 57.081.1(075.2)
ISBN 978-966-354-524-0 **ББК 20я721**

ISBN 978-617-656-139-2 (рос.)
ISBN 978-966-354-524-0

Дерсликнен берабер окъуймыз!

СЕВИМЛИ ТАЛЕБЕЛЕР!

Мен — сизинъ достунъыз — табиатшынаслыкътан дерслигинъиз олам. Экинджи сыныфта мен сизлерни йыл мевсимлери бойлап меракълы сеятларгъа алып кетерим.

Бизлер бераберликте табиатнынъ бир чокъ муджизелерини ачармыз, дюльберлигини корьмеге огренир эм де онынъ бир къысмы оларакъ ис этмек ичюн озюнъни насыл алып бармакъ кереклигини анъlarмыз. Чюнки эр бир инсаннынъ омюри табиаткъа багълы. Шу себептен онынъ бутюн сырларыны бильмек файдалыдыр.

Эски достларымыз Айнеджи Кирпичик, Мавы къанатлы Кокчекъуш, Бенекли Сырлы боджек ве Алтын пуллу Табон балыгъы бизнен берабер сеяткъа ёнейджеклер. Олар табиаттаки денъишювлерни корьмеге ве оларны козетмеге ярдым этерлер.

Акъылымызда бар: Бизлер тувгъан табиатны бильмек, анъламакъ, айбетлемек ве къорумакъ ичюн табиатшынаслыкъны огренгенимизни унутмайыкъ!

Эр биринъизге мувафакъиетли ёлджулыкъ ве файдалы кешфиятлар тилейим!

Буюк достане урьметнен,
Сенинъ достунъ — дерслик

МУНДЕРИДЖЕ

Дерсликнинъ мундериджесини дикъкъатнен окъу ве бакъып чыкъ.
О, насыл болюклерден ибарет?
Дерсликнинъ саифелеринде насыл шартлы бельгилер бар, олар нени анълаталар?
Сени энъ зияде не меракъландырды?
Къайсы вазифелерни беджермеге истединъ?

КИРИШ

1-инджи корюшюв. ТАБИАТ АДИСЕЛЕРИ — БУ, НЕДИР?

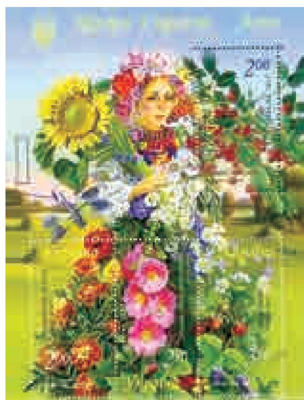

Дюньядаки фенлернинъ къайсы бири ильки оларакъ мейдангъа кельген? Бу — *табиатшынаслыкъ* экен! Сагъ къалмакъ ичюн къадимий адамлар табиатны яхшы бильмек керек эдилер. Чюнки табиат яшайыш ичюн керекли олгъан бутюн шейлерни: ава, сув, ашайтны — бере. Шу себептен онъа Ана-Табиат, деп нафиле айтмайлар.

Тюшюнип бакъ ве икяе эт! Табиат — бу, недир? Джанлы ве джансыз табиатны насыл айырмалы? Не ичюн инсан табиат адиселерини огренмели?

Акъылынъда тут!

Табиатта олгъан денъишювлерге табиат адиселери, дейлер. Ягъмур, булутлар, къар бораны, кучьлю ягъмур, кок къушагъы, япракъларнынъ сарарувы ве дигерлери табиат адиселерине аиттир. Юзь берген бутюн бу адиселер инсаннынъ истегине багълы дегиллер. Эр бирининъ пейда олувы табиат къанунларына багълы. Оларны кимсе ясакъ я да лягъу этип оламай.

Йылнынъ эр бир мевсимине мевсимий адиселер хастыр. Олар акъкъында сен экинджи сыныфта билирсинъ. Табиатшынаслыкъ дерслеринде сен тувгъан ульке бойлап кузь, къыш, баарь ве язгъа сеяткъа ёнерсинъ. Буларнынъ эписи омюрнинъ темели олгъан табиатны анъламагъа, севмеге ве айбетлемеге огренмек ичюндир.

Йыл мевсимлери бойлап сеяатларгъа азырлыкъ

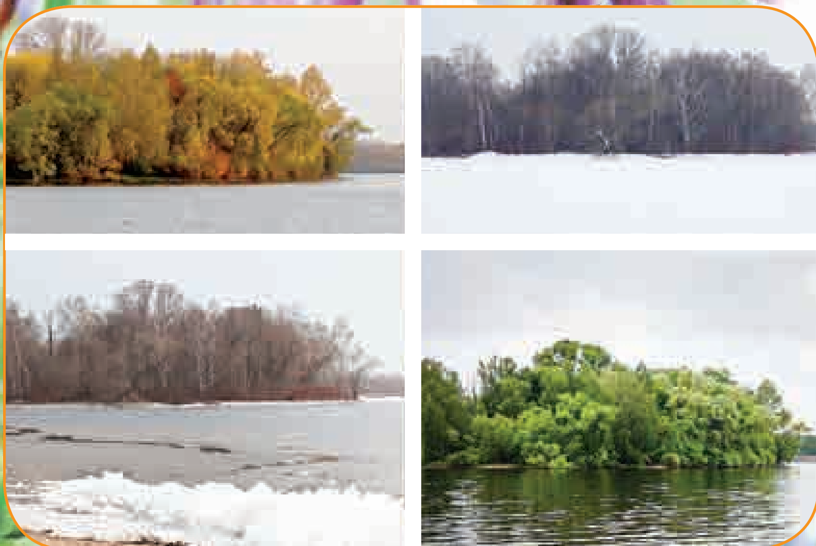

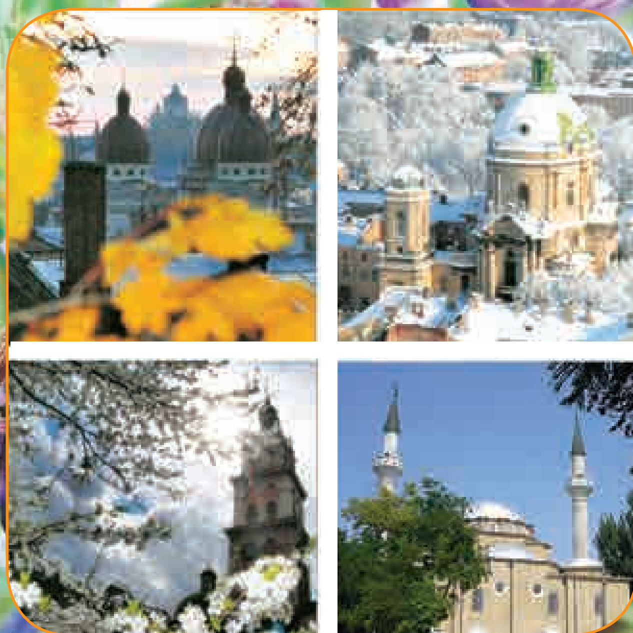

Халкъ ибареси:
табиатта ярамай ава олмай.

ТАБИАТ ВЕ АВА

ТАБИАТ АДИСЕЛЕРИНИНЪ ШАРТЛЫ БЕЛЬГИЛЕРИ

Ачыкъ	Булутлы	Пус
○	◐	●
Ягъмур	**Къар**	**Кучьлю ягъмур**
Чыкъ	**Туман**	**Къырав**

2-нджи корюшюв. ЕРНИНЪ ШЕКЛИ НАСЫЛ?

Сен, глобус — ер курресининъ модели олгъаныны **билирсинъ.**

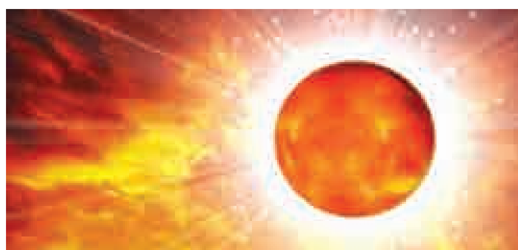

Хатырла! Кунешимиз — бу йылдыз, буюктен-буюк алевли шар. Ердеки ярыкълыкъ ве сыджакълыкъ Кунештен келип чыкъа.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Ернинъ шекли неге бенъзей: чанакъкъамы я да топкъамы?

Акъылынъда тут!

Ер шар шеклиндедир.

Ер курресиндеки бутюн шейлерни биз насыл коре билемиз? Буны япмакъ ичюн Ернинъ кичиклештирильген тасвири — онынъ *моделини* азырладылар. Бельки сенде машина, учакъ я да гемининъ оюнджакъ-моделлери бардыр? Ер сейяресининъ моделине *глобус*, дейлер.

Сёзнинъ манасыны биль

«Глобус» сёзю *«шар»* оларакъ терджиме этиле.

Модель — бир де-бир объектнинъ кичиклештирильген тасвиридир.

Тедкъикъат лабораториясы

Ярыкъ менбасы ве глобус ярдымынен кольгени яратув

Акъылынъда тут!

Шеффаф олмагъан предметлер ярыкъ ёлунда кольге ябаталар. *Кольге* — бу къаршы тарафтан ярыкъландырылгъан шеффаф олмагъан эр анги предметнинъ изидир.

Берабер чифт олып чалышамыз

Тюшюнип бакъынъыз! Кольгенинъ узунлыгъы неге багълы?

Кольгенинъ узунлыгъы кок къуббесиндеки Кунешнинъ юксеклигине багълы. Уйледе Кунеш ер курреси устюнде энъ юксек тура. О вакъыт кольгелер энъ къыскъа шекильде олалар. Кунеш ашагъыда экенде кольгелер узун ола.

Табиат достуна вазифе.

Уйледе ве акъшам терекнинъ кольгесини адымлап ольче. Кольгелернинъ узунлыгъыны тенъештир. Тюшюнип бакъ ве анълат: кольгенинъ узунлыгъы не ичюн денъише?

3-юнджи корюшюв. УФУКЪНЫНЪ ШЕКЛИ НАСЫЛ?

Сен, уфукъ не экенини; уфукънынъ сызыгъыны къайда корьмек мумкюнлигини; уфукънынъ дёрт эсас тарафы насыл адландырылгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Санъа тарлада, ачыкъ ерде олмакъ сырасы кельген эдими? Этрафта Ер курреси корюне эди. Бу — уфукътыр. О, даире шеклинде. Орманда я да шеэрде, эвлернинъ арасында ер устю къапалы. Анда уфукъ корюнмей.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Уфукъ сызыгъыны къайсы фоторесимде корьмек мумкюн?

Акъылынъда тут!

Инсан озь этрафында корьген ер курресининъ къысмына уфукъ, дейлер.

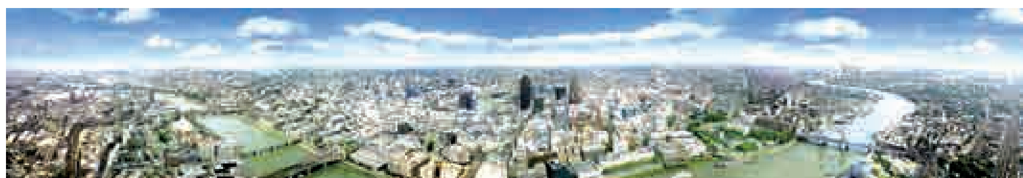

Сёзнинъ манасыны биль

«*Уфукъ*» сёзю «*сынъырлайым*» яни сынъыр къоям деген мананы анълата.

Узакъта кок этеги яни уфукъ сызыгъы — санки кок Ер курресинен бирлешкен сынъыр киби олып корюне.

Уфукънынъ дёрт эсас тарафы бар: *шималь, дженюп, шаркъ, гъарп*. Олар, къыскъартылгъан шекильде бойле язылалар:

шималь — Шим **дженюп — Дж**
шаркъ — Ш **гъарп — Гъ**

Кунешнинъ ярдымынен уфукънынъ эсас тарафлары бельгилене. Уйледе кунеш дженюп къаерде ерлешкенини косьтере. Кольге тюшкен къаршы тараф — шималь ола. Уфукънынъ къалгъан эки тарафы — шаркъ ве гъарптыр.

Акъылынъда тут!

Уфукънынъ эсас тарафларыны кунешке бакъып насыл бельгилемек мумкюн? Бунынъ ичюн уйледе озь кольгенъе бакъып турмакъ керек. Огюнъде шималь, артынъда исе дженюп оладжакъ. Сагъ къолунъ шаркъны, сол къолунъ исе гъарпны косьтереджек.

Тюшюнип бакъ! Уйледе кунеш ургъан сыныфнынъ пенджерелери уфукънынъ къайсы тарафына бакъалар?

Табиат достуна вазифе.

Бизим танышымыз Мавы къанатлы Кокчекъушнынъ ювасына ич бир вакъыт кунеш урмай. Онынъ ювасы уфукънынъ къайсы тарафында ерлешкенини бельгиле.

4-юнджи корюшюв. НЕ ИЧЮН КУНЬДЮЗ ВЕ ГЕДЖЕ ОЛА?

Сен Ер озь кочери этрафында айлангъаныны; не ичюн куньдюз ве гедже олгъаныны; сутка не олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Ер курресининъ модели насыл адландырыла?

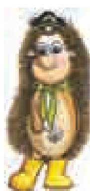

— Адамлар глобусны тюшюнип чыкъаргъанлары не гузель, — деди Айнеджи Кирпичик. — Чюнки о, тек Ернинъ шеклини косьтермей. Бизим сейяремиз бир ерде турмайып, даима озь кочери этрафында айлана экен.

Акъылынъда тут!

Кочер — бу, этрафында Ер айлангъан фараз этильген сызыкътыр.

Ер даима айлана. Ер юзю айдынлатылгъан тараф — куньдюздир. Къаршыда яни кольгеде исе — гедже. Куньдюз ве гедже сутканы тешкиль этелер. Бир сутка 24 сааттир. Яни бу вакъыт ичинде Ер озь кочери этрафында бир кере айлана.

Тедкъикъат лабораториясы

Айнеджи Кирпичик сорай: «Фоторесимлерде сутканынъ къайсы къысымлары тасвирленген?»

Кунеш бир сутка ичинде кокте кечкен ёлуны тасвирле.

Табиат достуна вазифе.

Эр суткада текрарлангъан табиат адиселерини анықъла. Чешит мевсимде куньдюз ве гедженинъ узунлыгъы деньишкени я да деньишмегенини тедкъикъ эт.

5-инджи корюшюв. ЙЫЛ МЕВСИМЛЕРИ НЕ ИЧЮН ДЕНЪИШИП ТУРАЛАР?

Сен Ернинъ Кунеш этрафындаки арекети; йыл не къадар девам эткени; йыл мевсимлери не ичюн денъишкенлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Йыл мевсимлери бир-биринин артындан насыл невбетте денъишип туралар?

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясы

Елена Кульчицкая. Йыл мевсимлери

Йылнынъ чешит мевсимлеринде Кунешнинъ кок этегинде ерлешюви денъише. Бу, Ер Кунеш этрафында арекет эткени ичюн ола. Онынъ ичюн Кунеш Ер юзюни чешит-тюрлю ярыкълата. Йыл мевсимлерининъ сувукъ къыштан сыджакъ язгъадже денъишюви де бунъа багълы.

Акъылынъда тут!

Ер 12 ай ичинде Кунешнинъ этрафыны бир кере айланып чыкъа.

Бакъып чыкъынъыз ве икяе этинъиз! Чешит йыл мевсимлеринде уйледе Кунешнинъ вазиети насыл денъише?

Кузь	ГЕДЖЕ, КУНЬДЮЗ, ГЕДЖЕ; 0, саат 6, саат 12, саат 18, саат 24
Къыш	ГЕДЖЕ, КУНЬДЮЗ, ГЕДЖЕ; 0, саат 6, саат 12, саат 18, саат 24
Баарь	ГЕДЖЕ, КУНЬДЮЗ, ГЕДЖЕ; 0, саат 6, саат 12, саат 18, саат 24
Яз	ГЕДЖЕ, КУНЬДЮЗ, ГЕДЖЕ; 0, саат 6, саат 12, саат 18, саат 24

Табиат достуна вазифе.

Ресимлер ярдымынен язда ве къышта кунь къач саат девам эткенини сай. Кунешнинъ кок бойлап сеяаты акъкъында масал уйдур.

6-нджы корюшюв. УЙЛЕДЕ КУНЕШНИНЪ ВАЗИЕТИНИ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен уйледе Кунеш юксеклигининъ денъишювини насыл козетмек кереклигини; гномон не олгъаны ве не ичюн ишлетильгенини **билирсинъ**; кунешли авада уфукънынъ тарафларыны бельгилемеге **огренирсинъ**.

Акъылынъда тут!

Кунешнинъ уйледеки юксеклиги — бу, уйледе (куньдюз саат 12) Кунеш вазиетининъ коктеки энъ юксек нокътасы. Кок этегинде Кунешнинъ ерини гномон ярдымынен бельгилемек мумкюн. Гно́мон — бу кольгенинъ узунлыгъыны ольчемек ичюн ишлетильген сырыкъ (таякъ я да къазыкъ).

Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Гномонны гномнен къарыштырма!

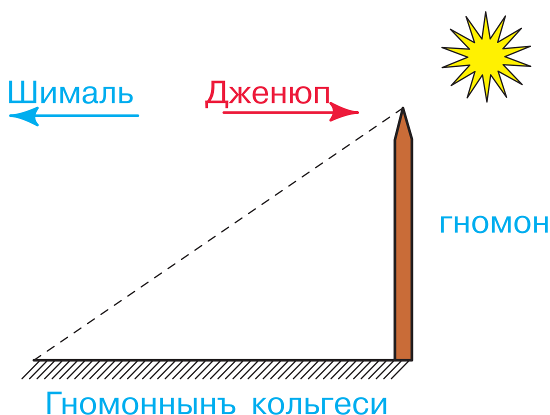

Амелий иш

Гномонны ерлештирюв ве онынъ кольгесининъ узунлыгъыны ольчев

Кунешли куньде саат 12-де ачыкъ ерде отькериле.

Донатма: гномон ве кольгенинъ узунлыгъыны ольчемек ичюн линейка.

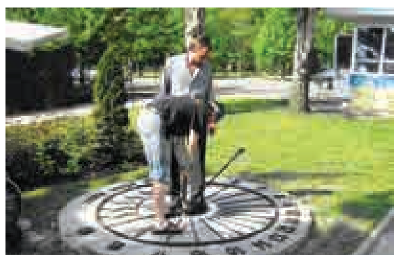

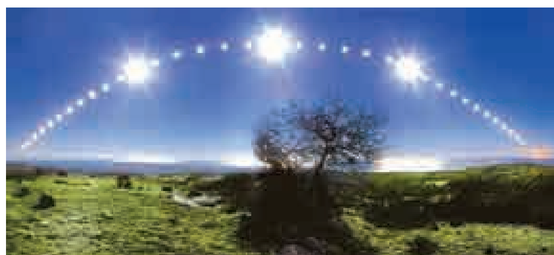

Козет: Уйле вакътында Кунеш кокте не къадар юксек олса, Ерге чокъча сыджакъ эм де ярыкъ тие, ве гномоннынъ кольгеси къыскъаджа ола.

Кунеш кокте не къадар алчакъ олса, Ерге азджа сыджакъ эм де ярыкъ тие, ве гномоннынъ кольгеси узунджа ола.

Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Окъув йылы девамында гномон кольгесининъ узунлыгъыны ольчеп бар: • куньдюз ве гедже тенъ кельген вакъыт *сентябрь 20—23-те*, • йылда энъ къыскъа куньлер олгъанда, *декабрь 20—23-те*, • куньдюз ве гедже тенъ олгъан вакъыт, *март 20—23-те*, • йылда энъ узун куньлер олгъанда (татиль вакътында), *июнь 20—23-те*.

Табиат достуна вазифе.

Йыл мевсимлерининъ денъишюви кок къуббесинде Кунешнинъ вазиетине багълы олгъаныны исбатла.

7-нджи корюшюв. АВА АРАРЕТИНИ НАСЫЛ ОЛЬЧЕМЕЛИ?

Сен термометрнинъ косьтергичлери боюнджа арарετни насыл бельгилемек кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Насыл донатма тышарыда сувукъ я да сыджакъ экенини бильмеге я да кимдир хасталангъанда беденнинъ араретини ольчемеге ярдым эте? Эльбет, бу — *термометрдир*.

Сёзнинъ манасыны биль

«*Термометр*» сёзю «*арарет*» ве «*ольчейим*» деп терджиме этильген эки сёзден ибарет.

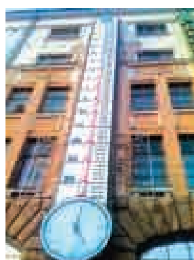

Термометрлер чешит тюрлю олалар. Оларнынъ ярдымынен ода ичиндеки ве тышарыдаки ава, сув, топракъ, инсан беденининъ араретини ольчемек мумкюн. Арарет *дереджелерде* ольчене. Термометрлернинъ болюмлери олгъан къадраны бар. Эр бир болюм бир араретке догъру келе. Болюмлерге аит ракъамлар сыфыр арареттен юкъары ве ашагъы ерлешкенлер. Сыфырдан юкъары — *сыджакълыкъ*, ашагъы — *сувукъ,* я да аяз аραретлери. Болюмлери олгъан къадрангъа ичи шингенликнен толу бору пекитильген. Сыджакъ олгъанда кенълешкен бору ичиндеки шингенлик тёпеге котериле, сувукъ олгъанда исе ашагъы акъып тюше. Шингенликнинъ севиесине коре сыджакъ я да сувукъ араретлерининъ сайысыны билелер.

Плюс ишарети + **сыджакъ араретни,**
минус ишарети – **сувукъ араретни** косьтере.

Тедкъикъат лабораториясы

Термометрнинъ макетинде араретни дереджелерде бельгилев

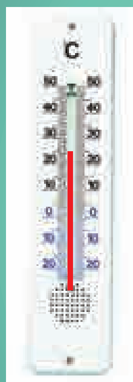

25 дередже сыджакъ, сыфырдан юкъары 25 дередже, + 25°

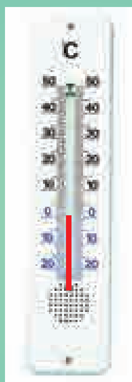

сыфыр дередже, 0°

12 дередже сувукъ (аяз), сыфырдан ашагъы 12 дередже, – 12°

Яз

+ 25°

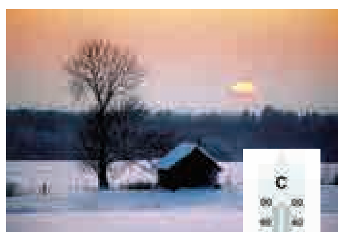

Къыш

– 10°

Баарь

0°

Табиат достуна вазифе.

Эвинъизде насыл термометрлер бар? Оларны тенъештир. Ода ичиндеки ава араретини ольче, сонъра тышарыдаки араретни биль.

8-инджи корюшюв. ТАБИАТТА СУВ КЪАЕРДЕ ОЛА?

Сен шингенлик шеклиндеки сув энъ зияде чешит тюрлю хавузларда, топракъта, осюмликлерде, айванларнынъ ве инсанларнынъ беденинде олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Сувнынъ насыл аляметлери бар? Ярдымджы-сёзлерни къулланып, сув аляметлери акъкъында икяе эт. Сен сувнынъ насыл алларыны билесинъ?

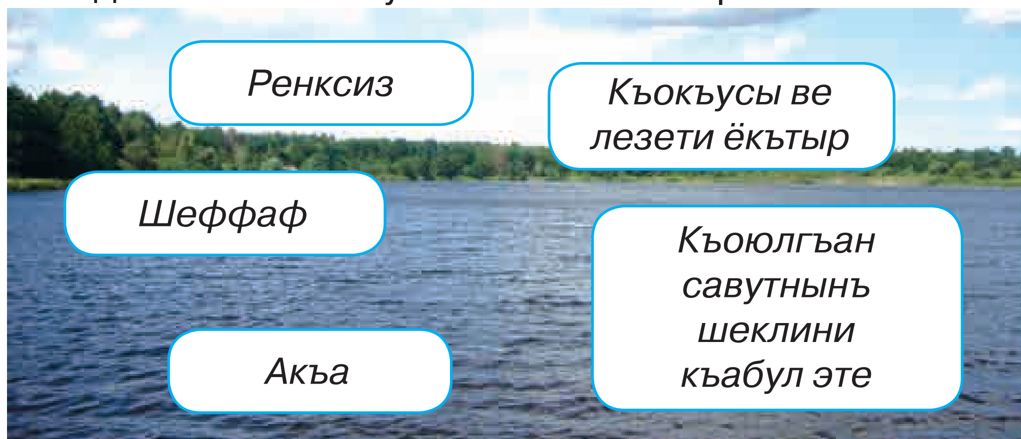

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясы

Ирфан Нафиев. Салгъыр

Глобускъа бир бакъкъанда о, зиядесинен мавы ренкнен боялгъаны корюне. Бу ренкнен океанлар ве денъизлернинъ сув сынъырлары косьтериле. Оларнынъ суву тузлу ола. Къарада татлы сув озенлер, голлер, тыйнакълар ве чокъракъларда ола. Юксек мавы кокте булутлар ялдайлар. Олар да сувдан ибарет. Ава бозулгъанда олар ашагъыгъа яни ерге ягъмур я да къар олып ягъалар. Онынъ ичюн сув топракъта да бар. Ернинъ тюбюнде ерасты сувлары гизленген. Осюмликлер, айванлар ве инсанларнынъ беденлери де къысмен сувдан ибареттир.

Тедкъикъат лабораториясы

Сувнынъ аляметлери

Сув топракънынъ теркибине кире.

Сув туз ве шекерни ирите биле.

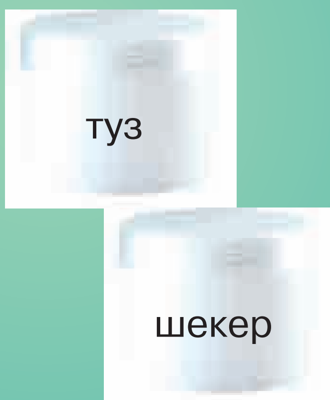

Тюшюнип бакъ! Инсаннынъ беденинде сув олгъаныны насыл исбатламалы?

Табиат достуна вазифе.

Сенинъ севимли хавузынъ (озен, голь, тыйнакъ, денъиз) кузьде насыл денъишкени акъкъында икяе эт.

9-ынджы корюшюв. КЪЫЗДЫРЫЛГЪАН ВЕ СУВУТЫЛГЪАН ВАКЪЫТТА СУВНЫНЪ АЛЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен къыздырылгъан ве сувутылгъан вакъытта сувнынъ алы насыл денъишкенини **билирсинъ**.

Хатырла! Шинген, къатты ве газ алындаки сувны сен къаерде расткетире билесинъ?

Акъылынъда тут!

Сувнынъ алы араретке багълы.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Бу эйкеллер неден ясалгъан? Чешит алдаки сувны табиатта даа къаерде расткетирмек мумкюн?

Тедкъикъат лабораториясы

Сувутулгъан сувнынъ аляметлери

Бувнынъ мейдангъа келюви	Бувнынъ шингенликке чевирилюви	Сувнынъ шинген алдан къатты алгъа кечюви

Аталар сёзлерини акъылынъда тут!

- Сувугъына коре бузу.
- Булут олмадан ягъмур ягъмаз.

Алтын пуллу Табон балыгъы сорай.
Не вакъыт элекнен сув ташымакъ мумкюн?

Табиат достуна вазифе.

Табиатта сув бирден учь алда олгъаныны исбатла. Сув тамчысынынъ сергузештлери акъкъында икяе эт. Сувнынъ насыл алда олгъаныны сен энъ зияде бегенесинъ?

10-унджы корюшюв. ТАБИАТТА СУВНЫНЪ АЙЛАНУВЫ — БУ, НЕДИР?

Сен табиатта сувнынъ **айланувы** насыл пейда **олгъаныны билирсинъ**.

Хатырла! Булутлардан тек ягъмур дегиль де, *къар курьпеси*, *буз курьпеси, къар, бурчакъ, буз инелери* де ягъа. Ер якъынында *туман, чыкъ, къырав, бузлавукъ, индже ягъмур* асыл ола.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Ягъынларнынъ тюрлю чешитлери насыл корюниште олалар?

Ягъмур

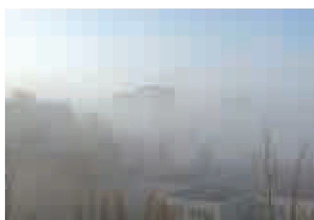

Индже ягъмур

Къар

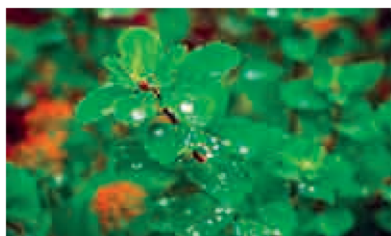

Чыкъ

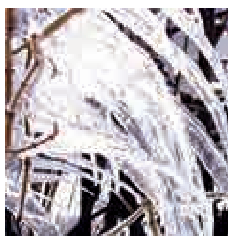

Бузлавукъ

Къырав

Берабер чифт олып чалышамыз

Икяе тизинъиз! Анги йыл мевсимине насыл ягъынлар аит?

Алтын пуллу Табон балыгъы сорай:

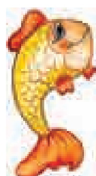

— Къакъ не ичюн къуруды? Ювулгъан чамашыр не ичюн къуруды? Тыйнакъ не ичюн сайлашты? Чыкъ къаерге джоюла?

Сувнынъ *бувланув* яни бувгъа чевирилюв хусусиети бар. Бувланув олмаса, гольчиклер ве чамашырлар ич бир вакъыт къурумаз эдилер. Сув — даима арекет эткен аджайип бир шингенликтир!

Сув санки дерсинъ бир даире бойлап арекет эте. Океан, денъиз ве хавузларнынъ устюнден бувлангъан сув булутларгъа чевириле. Булутлардан ягъмур я да къар ягъа. Эгер ягъынлар океангъа ягъсалар, сув кене де онынъ «къуджагъына» барып тюше. Ягъынлар къарагъа ягъса сувны океангъа алып баргъан ёл муреккеплеше. Сув ернинъ тюбюне, ерасты сувларгъа синъер. Я да шеэрдеки сув боруларына акъар. Я да онен осюмликлер гъыдаланыр я да айванлар ичип тоярлар. Я да бузлукъларнынъ «эсирине тюшер»...Лякин белли бир вакъыттан сонъ о кене булутларгъа чевирилир ве ягъмур олып ягъар.

Акъылынъда тут!

Сувнынъ айланувы — бу табиатта даима олып тургъан сувнынъ бир алдан дигер алгъа кечювидир.

Табиат достуна вазифе.

Эки дост — Тамчы ве Капитошка — санки дерсинъ бир даире бойлап, кок ве ер арасында сеяат эткенлери акъкъында масал уйдур.

11-инджи корюшюв. АВАНЫНЪ ВАЗИЕТИ ВЕ БУЛУТЛЫ АВА НАСЫЛ ОЛА?

Сен ава не экенини; насыл булутлар олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Булутлар неден ибарет ола? Санъа язда беяз йымшакъ булутчыкъларны козетмек сырасы кельген эдими? Олар неге я да кимге ошайлар?

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясы

Осман Чубаров. Къырым пейзажы

Акъылынъда тут!

Булутлар — бу, авада асылып тургъан тамчылар, бузчыкълар ве сув буву. Булутлы ава — бу, кокнинъ булутларнен къапланув дереджесидир.

Булутларны **учь эсас чешитке** айыралар.

Къанатлы (юксекче ерлешелер)

Топ-топ (ортада ерлешелер)

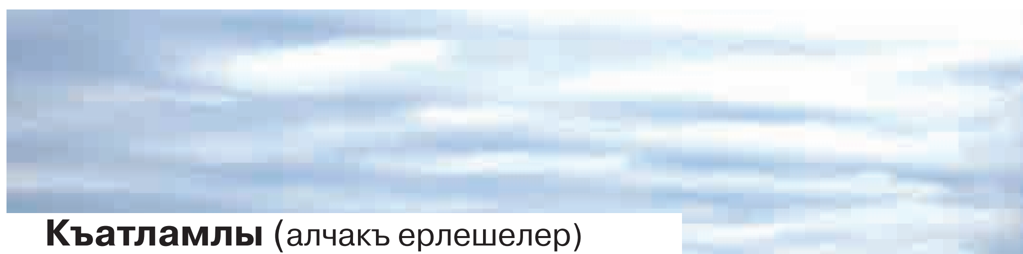

Къатламлы (алчакъ ерлешелер)

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Сен, ава — бу табиатнынъ вазиети экенини билесинъми?»

Акъылынъда тут!

Аванынъ косьтергичи — ава арарети, кокнинъ вазиети — бу булутлы ава, ягъынлар, рузгяр.

Табиат достуна вазифе.

Булутлы кокнинъ фотосуретини чыкъар я да ресимини яп. Кокке бакъып насыл ава оладжагъыны бильмек мумкюнлигини исбатла.

12-нджи корюшюв. РУЗГЯР — БУ, НЕ?

Сен, сувукъ ава сыкъылгъаны, сыджакъ ава кенълешкенини, ве буларнынъ нетиджесинде ава арекети, яни рузгяр пейда олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Аванынъ насыл аляметлери ола? Ярдымджы сёзлерни къулланып, онынъ аляметлери акъкъында икяе эт.

Сёзнинъ манасыны биль!

«*Газ*» мадденинъ шекильсиз алыны косьтере. Ава ве сув буву газ алында олалар.

Берабер чифт олып чалышамыз

Этрафымызда ава олгъаныны насыл исбатламалы, **теклиф этинъиз.**

Тедкъикъат лабораториясы

Аванынъ хусусиетлери

Ава бошлукъны къаврап ала.

Ава къыздырылгъанда кенълеше, сувутылгъанда исе сыкъыла.

Акъылынъда тут!

Аванынъ арекетине рузгяр, дейлер.

Рузгяр насыл пейда ола?

Рузгяр

Сувукъ ава сыкъыла

Сыджакъ ава кенълеше

Табиат достуна вазифе.

Рузгяр инсанларгъа насыл файда я да зарар кетиргени акъкъында икяе эт. Рузгяр акъкъында масал я да йырларны хатырла.

13-юнджи корюшюв. АВА НАСЫЛ О ЛАДЖАГЪЫНЫ БИЛЬМЕГЕ ХАЛКЪ АЛЯМЕТЛЕРИ НАСЫЛ ЯРДЫМ ЭТЕЛЕР

Сен тувгъан улькенинъ авасыны ве джансыз табиатнынъ козетювини насыл план боюнджа отькергенлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Джансыз табиаткъа нелер аит? Ава нелерден асыл ола?

Халкъ эвель-эзельден аванынъ деньишювлерини козеткен. Бу, къадим заманларда адамларнынъ бутюн яшайышы авагъа багълы олгъаны ичюн керек эди. Ава акъкъында халкъ аляметлери не дереджеде догъру чыкъкъаныны энде сен озюнъ тешкермеге тырышырсынъ.

Берабер группада чалышамыз

Икяе эт! Кунешнинъ вазиети:

- йылнынъ чешит мевсимлеринде куньдюз ве гедженинъ девамлылыгъына;
- аванынъ араретине;
- булутлар, ягъынлар ве рузгярнынъ асыл олмасына;
- йылнынъ чешит мевсимлеринде хавузларнынъ ве топракънынъ вазиетине насыл тесир эте?

Халкъ аляметлерини тешкер!

1. Кунеш акъкъында. Кунь къонгъанда уфукъ къырмызы ве ачыкъ олса — ава ачыкъ ве ель эседжек.

2. Ава арарети акъкъында. Куннинъ экинджи ярысында ава бирден сувуса — аяз оладжакъ.

3. Булутлы ава акъкъында. Бутюн кокни уфакъ «къуву рчыкъ» булутлар къаплап алса — ягъмур ягъаджакъ.

4. Ягъынлар акъкъында. Хавузлар узеринде ягъмур тамчыларындан пускачыкълар пейда олса, ава чокъкъа бозуладжагъына азырлан.

5. Рузгяр акъкъында. Рузгяр кучьлешсе — ава бозуладжакъ.

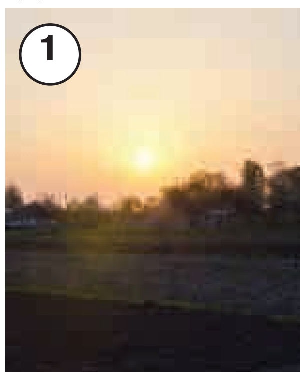

Табиат достуна вазифе.

Догъмушларынъ ава акъкъында насыл халкъ аляметлерини бильгенлерини сорап биль. Бу аляметлер амельге кечелерми?

14-юнджи корюшюв. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: КУНЕШНИНЪ ТАБИАТКЪА ВЕ АВАГЪА НАСЫЛ ТЕСИРИ ОЛГЪАНЫ АКЪКЪЫНДА МЕН НЕ БИЛЕМ?

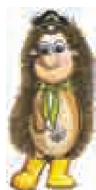

Айнеджи Кирпичик сёз бере: «Сен бутюн суаллерге догъру джевап берсенъ, аля баа алмакътан гъайры Кунеш табиаткъа ве авагъа насыл тесир эткенини анълагъанынъны исбатларсынъ».

1. Догъру джевапны сечип ал.

Ер насыл шекильде?

а) Томалакъ;
б) шар шеклинде;
в) ялпакъ.

2. Бакъып чыкъ ве икяе эт.

Ресимлерде не янълыш тасвирленген?

3. Арарет языларыны окъу:

0°
+ 3°
— 7°
+ 14°
— 20°

4. Сув бувланмагъан олса, не ола билир эди?

5. Тенъештир. Анги ресимде булутлы, анги ресимде исе пус ава тасвирленген?

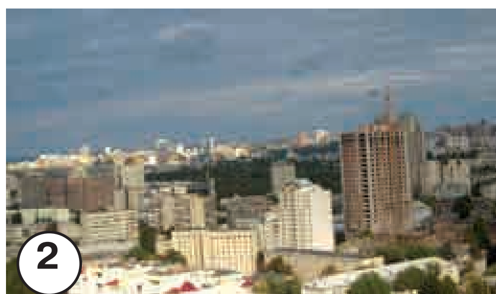

6. Фототапмаджа. Насыл ава якъынлаша?

Табиат ве ава акъкъында сен энди янъы нелерни бильгенинъни хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ
ве нелер акъылынъда къалды?

Достларынъа нелер акъкъында икяе
этмеге истединъ?
Сени нелер айретте къалдырды я да шашырды?

Куньделик омюрде сен
насыл бильгилерни къуллана билесинъ?

Энди сен биринджи сеяатымызгъа —
кузьге мусафирликке ёней билесинъ.

Биринджи сеят

Халкънынъ икметли сёзю:
Кузь келе — озюнен ягъмур кетире.

ТАБИАТ КУЗЬДЕ

КУЗЬДЕ КОЗЕТЮВЛЕРНИ АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕЛЕР

Джансыз табиат	**Джанлы табиат**
Топракъта биринджи аязлар Саба туманлары Ягъмурлар Къакълар биринджи кере бузнен къапландылар Авада биринджи къар данелери Ава аретининъ тюшюви	**Осюмликлер** Мейва ве урлукъларнынъ пишюви Япракъларнынъ сараруvы Япракъларнынъ тёкюлюви **Айванлар** Боджеклернинъ ёкъ олувы Къушларнынъ учып кетюви Айванларнынъ къышкъа азырланувы

КУЗЬДЕ АВАНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Айлар ве кузьнинъ учь деври		Ава арарети		Кокнинъ вазиети — булутлылыкъ	
Сентябрь — эрте кузь			+ 25°		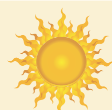
			+ 20°		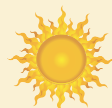
			+ 15°		
Октябрь —алтын кузь			+20°	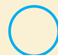	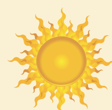
			+15°		
			+10°		
Ноябрь — къыш арфеси	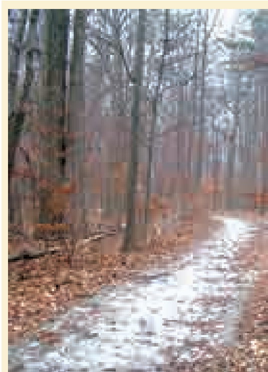		+10°		
			+5°		
			0°		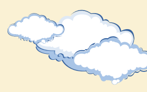

ТАБИАТНЫНЪ КУЗЬ ТАКЪВИМИ

Джансыз табиатта табиат адиселери	Осюмликлер-нинъ омюринде табиат адиселери	Айванларнынъ омюринде табиат адиселери
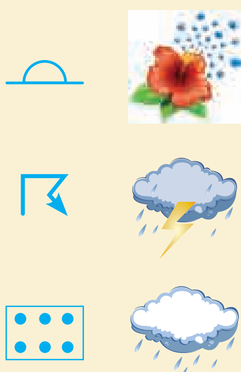	Мейваларнынъ пишюви: къансиер, ювез, кестане, алма.	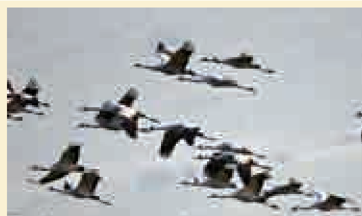 Учып кетелер: лейлеклер, кукук-къушлар, къарыл-гъачлар, турналар
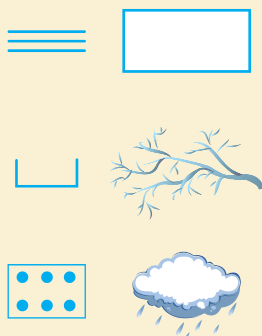	Япракъларнынъ сарарувы. Чюкюндир, къапыста, хавуч-нынъ пишюви	Балыкъ чиллер, чайлакълар, чагъалалар
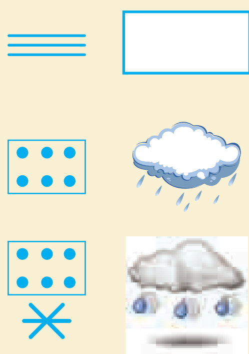	Япракъларнынъ тёкюлюви	Кийик папийлер

15-инджи корюшюв. КУЗЬНИНЪ АЛЯМЕТЛЕРИ НАСЫЛ?

Сен кузь айларынынъ къырымтатарджа адларында табиатнынъ насыл денъишювлери акс олунгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинъ фикринъдже, яз не вакъыт бите? Сентябрьде язнынъ даа насыл аляметлерини корьмек мумкюн? Сентябрьде насыл кузь аляметлери пейда ола?

Акъылынъда тут!

Кузь — бу, табиат яздан къышкъадже кечкен ёлдыр.

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Осман Чубаров. Кузь пейзажы

Мемет Абселямов. Къырым сельбилери

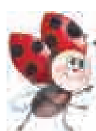

Къызыл Кунеш меракъланды: «Кузь айларынынъ къырымтатарджа адлары нелер акъкъында икяе этелер?»

СЕНТЯБРЬ — ИЛЬК КУЗЬ. Кузьнинъ биринджи айы бу мевсимни башлагъаны ичюн бойле адландырылды.

ОКТЯБРЬ — ОРТА КУЗЬ. Бу ай кузь мевсимининъ ортасында тура, онынъ ичюн де бойле адландырылды. Этрафтаки бутюн тереклер алтын антерлерге кийинген.

Октябрь — сыджакъ куньлернен сагълыкълашув вакъты.

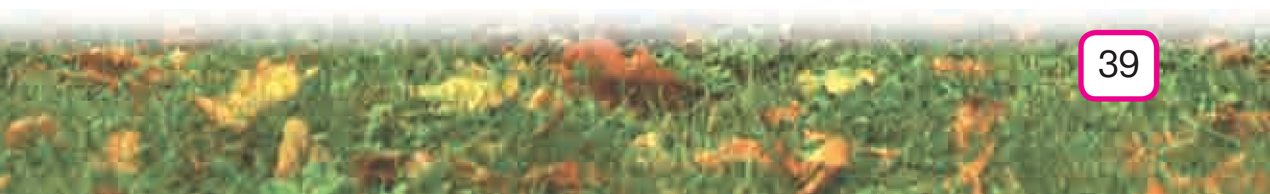

НОЯБРЬ — БОШ АЙ. Кузьнинъ сонъки айы табиатны къышлыкъ уйкъусына азырлай. Япракълар тёкюльди, чечеклер солуды, ава сувуды, орман ве багъчаларда дым ве серт ава. Эр ер чым-чырт. Къушлар дженюпке учып кеттилер.

Кузь акъкъында икметли халкъ ибарелери

Сентябрь	Октябрь	Ноябрь
Сентябрь язнынъ сонъу, кузьнинъ башы.	Октябрь айы — батакълыкъ, не копчек, не чана севе.	Ноябрь — къышкъа къапу ача.
Сентябрь айы алманен къокъуй, октябрь — къапыстанен.	Октябрьде сувукъ олса да, ноябрьде даа да сувукъ.	Ноябрьде беяз чибинлер муджизе дегиль.

Берабер группада чалышамыз

Кузь акъкъында халкъ ибарелерининъ манасыны анълатынъыз.

Берабер чифт олып чалышамыз

«Биз не ичюн кузьни севемиз?» мевзусында икяе тизинъиз.

Акъылынъда тут!

Кузьни учь девирге: эрте кузь, алтын кузь ве къыш арфесине — болелер.

Эрте кузь

Алтын кузь

Къыш арфеси

Табиат достуна вазифе.

Кузь айлары ичюн темсиллер тюшюнип тап. Кузь айлары бири-биринден ненен фаркъ эткенлерини тенъештир ве икяе эт.

16-нджы корюшюв. КУЗЬДЕ ТАБИАТТА НАСЫЛ ДЕНЪИШМЕЛЕР ОЛА?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен кузьде табиатны насыл козетмек кереклиги акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Тувгъан улькенинъ авасыны ве джансыз табиатны козетювни насыл план боюнджа кечирелер?

Табиатны козетемиз:

① Кунешнинъ уйле маалиндеки вазиети	Гномоннен кольгенинъ узунлыгъыны бельгилев
② Ава арарети	
③ Кокнинъ вазиети	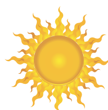 Ачыкъ Булутлы Пус

4 Ягъынлар	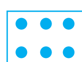 Ягъмур 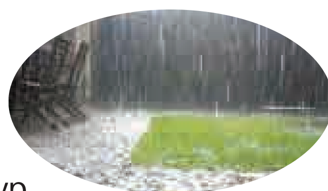
5 Ель: хафиф (*хаф.*), орта дереджели (*орт.*), кучьлю (*куч.*)	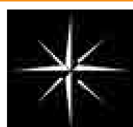 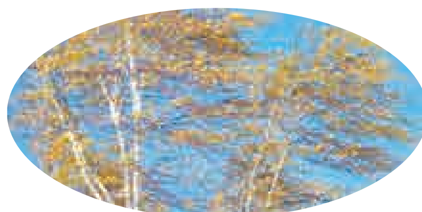
6 Осюмликлернинъ омюринде кузь адиселери	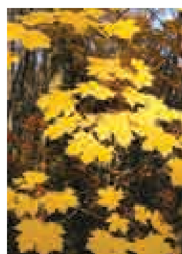
7 Айванлар кузьде	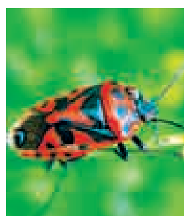 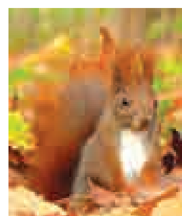

Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Табиатны пусюрлетме, чёплюкни чёплюк сепетине ташламакъ ичюн озюнънен алып кет.

Табиат достуна вазифе.

Сенинъ фикринъдже, не ичюн табиатны белли бир невбетте, план боюнджа козетмели?

17-нджи корюшюв. КУЗЬДЕ ДЖАНСЫЗ ТАБИАТ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен кузьде джансыз табиатнынъ вазиети акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Уйле маалинде Кунеш не къадар алчакъ ерлешсе, гномондан тюшкен кольге о къадар узун ола. Кунешнинъ уйле маалиндеки юксеклиги эксильсе, джансыз табиатта куньдюз ве гедженинъ девамлылыгъы денъише.

Ресимлерни бакъып чыкъ ве икяе эт! Сен саба уянгъанынъда я да акъшам яткъанынъда тышарыда ярыкъ я да къаранлыкъ оламы? Язда эм де кузьнинъ башында насыл олгъаныны хатырла?

Сентябрьде куньдюз геджеге бакъкъанда узун ола. Лякин яваш-яваш онынъ узунлыгъы къыскъара, нетиджеде кузь геджеси ве куньдюзининъ тенълигинде (сентябрь 21—23-те) куньдюз ве гедже тенъ — 12-шер саат олалар. Октябрь ве ноябрь айлары девамында куньлер къыскъара, геджелер исе узая.

Халкъ ибарелеренинъ манасы акъкъында тюшюнип бакъ!

- Ноябрь кунни къыскъарта, геджени узата.
- Ноябрь куню, санки тавшан къуйругъы.

Акъылынъда тут!

Кузьде куньлер къыскъара, онынъ ичюн Ерге сыджакъ ве ярыкъ азджа тюше.

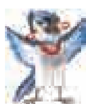

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Кузьде аванынъ арарети насыл денъише? Бу, кокнинъ вазиетине ве булутлы олмасына насыл тесир эте?»

Берабер группада чалышамыз

«Сыныфта ким энъ зийрек?» деген ярыш кечиринъиз. Ава такъвиминде языларны дикъкъатнен алып баргъан талебе гъалип чыкъа.

1. Сонъки кучьлю ягъмур не вакъыт олгъан эди?
2. Бу йыл кузьде топракъ не вакъыт бузлагъан эди?
3. Бу йыл кузьде къач кере саба туман олды?
4. Къач кере ягъмурлы кунь олды?
5. Кокте кок къушагъы олдымы?

Табиат достуна вазифе.

Кузь мевсимининъ ильки сыджакъ куньлери насыл олгъаныны сорап биль. Оларнынъ аляметлери насыл? Бу акъта икяе уйдур я да ресим сыз.

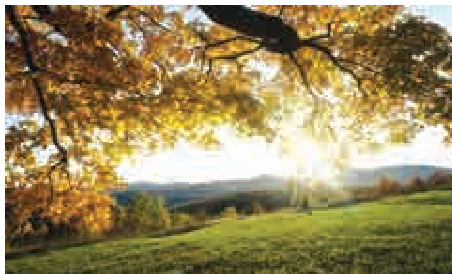

18-инджи корюшюв. ОСЮМЛИКЛЕРНИНЪ ОМЮРИНДЕ НАСЫЛ КУЗЬ АДИСЕЛЕРИ ОЛЫП КЕЧЕ?

Сен кузьде осюмликлернинъ омюри джансыз табиатнынъ вазиетинен багълы олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде джансыз табиатта насыл денъишмелер ола?

Мавы къанатлы Кокчекъуш меракълана: «Кузьде осюмликлер насыл денъишелер? Тереклер ве чалыларда урлукълы мейвалар не вакъыт пишелер?»

Эмен

Къансиер

Итбурун

Чечеклернинъ кузь сергисини бакъып чыкъ ве кузьде даа насыл от осюмликлери чечек ачкъанлары акъкъында икяе эт. Сен анги кузь чечеклерини бегенесинъ? Оларнынъ адларыны хатырла.

Кузьде осюмликлерге кунеш ярыгъы ве сыджакъ етишмей. Онынъ ичюн ешиль осюмликлер яваш-яваш сараралар, портакъал ве атта мерекеп тюсте олалар.

Тереклер ве чалылардаки япракъларнынъ ренки яваш-яваш денъише. Бириндджи олып акъкъайын, сонъра юке тереги, ондан сонъ исе къашыкъ агъачнынъ япракълары сарара. Вишне терегининъ япракълары исе къызармагъа ашыкъмай. Эрылгъан япракълары шай, ешиль тюсте де тёкюлелер.

Биль ве достларынъа икяе эт! Не ичюн кузьде тереклер ве чалыларнынъ япракълары тёкюле?

Япракъларнынъ тёкюлюви бу, табиатнынъ кузь адисесидир. О, осюмликлерни къышкъа азырлай. Тереклер ве чалыларнынъ даллары енгиллешелер. Бойлеликнен даллар, оларны къыра биледжек къар ягъувындан къорчаланалар.

Акъылынъда тут!

Мейва ве урлукъларнынъ пишюви, япракъларнынъ сарарувы ве тёкюлюви — булар, осюмликлернинъ омюриндеки кузь адиселеридир.

Табиат достуна вазифе.

«Осюмликлернинъ кузьдеки омюри» деген мевзуда икяе тиз. Мектепте оладжакъ чечеклер сергисине композиция уйдур.

19-ынджы корюшюв. ОМЮРНИНЪ УЗУНЛЫГЪЫ БОЮНДЖА ОСЮМЛИКЛЕРНИ НАСЫЛ ФАРКЪ ЭТЕЛЕР?

Сен анги осюмликлер — бир йыллыкъ, ангилери исе чокъ йыллыкъ экенини **билирсинъ**.

Хатырла! Тереклер, чалылар ве отларнынъ къурулышы насыл фаркъ эте?

Берабер чифт олып чалышамыз

Эсас кевде, чокъ кевделер, эсас сою ёкътыр, агъачкъа бенъзеген, сувлу, йымшакъ, отлу деген ярдымджы сёзлерни къулланып терек, чалы ве от осюмлигини тасвирленъиз.

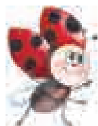

Къызыл Кунеш осюмликлернинъ ресимлерини бакъып меракъланды: «Осюмликлер отуртылгъан сонъ бирден мейва берип башлайлармы?»

Алма тереги фиданыны отурткъанынъдан тек 5—6 йыл кечкен сонъ къокъулы алма ашап олурсынъ.

Торгъай юзюми ве френк юзюми чалылары отуртылгъан сонъ йылына сувлу мейва берип башлайлар.

Эгер сен джилек ашамагъа севсенъ, сабыр этмек керек олур, чюнки онынъ устюнде ильки мейвалар экинджи йылы пише.

Помидор ве хыяр, къарпыз ве къавун исе бир яз ичинде берекет бере.

Бойлеликнен, бутюн осюмликлер омюрининъ узунлыгъы боюнджа бири-биринден фаркъ этелер.

Акъылынъда тут!

Омюрининъ узунлыгъы боюнджа чокъ йыллыкъ ве бир йыллыкъ осюмликлер ола. Тереклер ве чалыларнынъ эписи — чокъ йыллыкъ. От осюмликлери арасында эм бир йыллыкъ, эм де чокъ йыллыкъ сойлары бар.

Берабер группада чалышамыз

Ярышлашынъыз! Осюмликлернинъ адларыны ве олар акъкъында тапмаджаларны ким энъ чокъ биле? Оларнынъ эр бири омюрининъ узунлыгъы боюнджа анги группагъа аит олгъаныны биль.

Табиат достуна вазифе.

Дюльбер чечек ачкъан бир йыллыкъ ве чокъ йыллыкъ осюмликлер акъкъында мисаллер кетир. Оларны насыл асрамакъ кереклигини сорап биль.

20-нджи корюшюв. ОСЮМЛИКЛЕРНИ НАСЫЛ ЧОКЪЛАШТЫРМАЛЫ?

Сен осюмликлернинъ чокълашув усуллары акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Чечекли осюмликлер насыл къурулгъанлар?

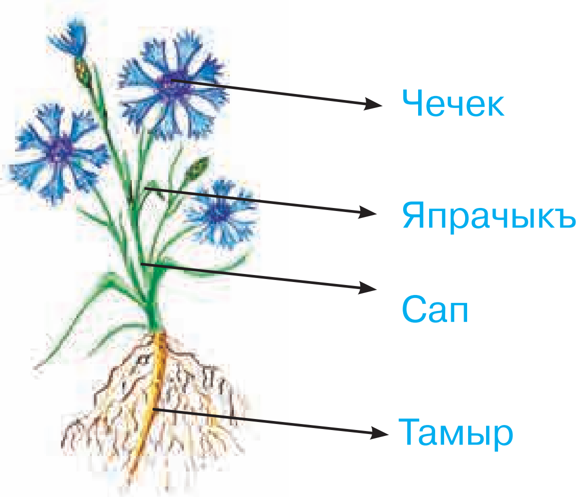

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Алтын баш, къамыш аякъ, олур ашайт.
  Не экенин мен айтмайым, озюнъ айт.

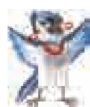

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Чубукъ — бу, недир? Осюмликлерни чубукълардан насыл чокълаштыралар?»

Акъылынъда тут!

Чубукъ — бу, тамыр ата бильген осюмликтен кесип алынгъан сап я да япрагъынынъ бир къысмыдыр. Сап ве япракъ чубукълары ола.

Ресимлерни **бакъып** чыкъ эм де пеларгония (еране) ве сансевьера насыл чокълашкъаныны биль.

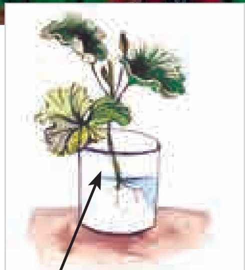

Сап чубукъ

Япракъ чубукъ

Тюшюнип бакъ: не ичюн сансевьерагъа даа турна балыгъынынъ къуйругъы, пеларгониягъа исе къалач, дейлер?

Акъылынъда тут!

Осюмликлерни урлукъ, сап ве япракъ чубукъларындан чокълаштыралар.

Табиат достуна вазифе.

Догъмушларынъызгъа сизинъ севимли эв осюмликлеринъизни чокълаштырмакъны теклиф эт. Оларгъа, буны насыл япмакъ мумкюн экенини айт.

21-инджи корюшюв. ОСЮМЛИКЛЕР ЧЕШИТ ЕРЛЕРГЕ НАСЫЛ ЭТИП АВУШАЛАР?

Сен табиатта мейва ве урлукъларнынъ даркъалув усуллары акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Не акъкъында бойле айталар?

- Нефес ала, оселер, лякин юрип оламайлар.

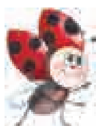

Къызыл Кунеш меракълана: «Осюмликлер озь урлукъларыны насыл даркъаталар?»

Пелит фындыгъы эм де фындыкъ тувгъан эмен ве фындыкъ тереги янына ерге тёкюлелер. Оларны сансарлар, сычанлар, къушлар тапа, коммеге я да озь къувушы, я да ювасына алып кетмеге ашыкъалар. Олар бойле этип къышкъа емек азырлайлар. Чокъусы айванлар оларнынъ гизли ерлери къаерде ерлешкенини унуталар. Онынъ ичюн келеджек баарьде пелит фындыгъы ве фындыкълар энди янъы ерден осип чыкъалар.

Акъылынъда тут!

Мейва ве урлукъларны айванлар даркъаталар.

Лякин озь мейва ве урлукъларыны айванларгъа «ишанмагъан» осюмликлер де бар. Олар мейва ве урлукъларны тез, онъайтлы ве бедава дагъыткъан рузгяргъа умют этелер. Бир чокъ осюмликлернинъ урлукълары учувгъа яхшы уйгъунлаштырылгъан. Къашыкъ агъачнынъки вертолётнынъ пропеллерине ошайлар, юке терегининъки — къанат, маматекенинъки парашют шеклиндедир.

Бир чокъ осюмликлернинъ мейва ве урлукъларыны рузгяр дагъыта.

Базы осюмликлер исе яшамакъ ичюн пек муим олгъан чешит ерлерге авушув меселесинде тек озь-озьлерине ишаналар. Бакъла ве къапыста къуругъанда къынлары чатлай эм де урлукълар чешит тарафкъа сачылып кетелер.

Акъылынъда тут!

Базы осюмликлер урлукъларыны озьлери дагъыталар.

Табиат достуна вазифе.

Ресимлерни бакъып чыкъ ве оларнынъ бириси эсасында осюмликлернинъ чешит ерлерге авушувы акъкъында икяе тиз.

22-нджи корюшюв. КУЗЬДЕ МАНТАРЛАР НЕ ИЧЮН ЯХШЫ ОСЕЛЕР?

Сен мантарларны къаерде къыдырмакъ кереклигини **билирсинъ**; ашалгъан ве зеэрли мантарларны айырмакъны огренирсинъ.

Хатырла! Санъа буюклернен берабер мантар джыймакъ сырасы кельген эдими? Бу ишни бегенесинъми?

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Тылсымлы адамчыкъ не къадар мантар джыйгъан?

Сыджакъ авада, кучьлю ягъмурлар ягъып кечкен сонъ орманларда мантарлар чокълаша. Бу кузьде, орманда топракъ дым чеккен сонъ ола.

Мантарларны дымлы орманларда акъкъайын, чам тереклери ве эменлер арасындаки талдалы ерлерден къыдырмакъ керек.

Айнеджи Тилькичикнинъ меслеатларына динълен!

Ормангъа мантар джыймагъа бармагъа истегенде мантарларнынъ ангилери — ашалгъан, ангилери зеэрли экенини бильмек муимдир. Мантар джыймагъа севген адамларгъа бу бильгилерден гъайры ачыкъкозьлю де олмакъ керек .

Мукъайт ол! Зеэрли мантарлар ашалгъан сойларына ошап оларнынъ ренкини алалар.

Ашалгъан мантарлар	Зеэрли мантарлар
Акъ мантар	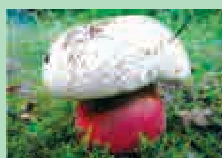 Шейтан мантары
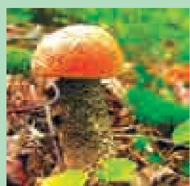 Титрек къавакъ мантары	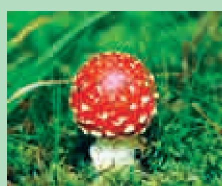 Къызыл чибин мантары
Акъкъайын мантары	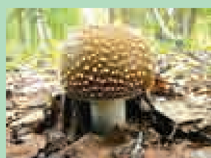 Пантералы чибин мантары
Тавшан ашы	Ялан тавшан ашы
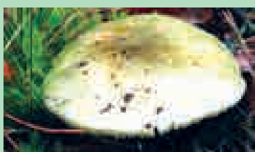 Сыроежка	Тюссиз бакъасарыкъ
Кузьлюк баллы мантар	Ялан баллы мантар

Табиат достуна вазифе.

Мантар джыймагъа севген адамларгъа хатырлатув тиз.

23-юнджи корюшюв. БОДЖЕКЛЕР ВЕ БАЛЫКЪЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ КУЗЬДЕ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен боджеклер ве балыкълар къышкъа насыл азырлангъанларыны **билирсинъ**.

Бутюн боджеклер озьара не иле бири-бирлерине ошайлар? Бу йыл язда сен насыл тюрлю боджеклерни корьдинъ? Я кузьде?

Кунеш сорай: «Фоторесимлерде тасвирленген боджеклер къаерде яшайлар? Олар ненен гъыдаланалар? Кузьде боджеклернинъ яшайышы насыл денъише?»

Япракъ бити

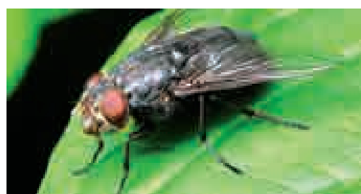

Чибин

Колорадо къонъузы

Кузьнинъ сонъки сыджакъ куньлери боджеклернинъ фааль омюри девам эте. Авалар сувугъан сайын олар этрафта эп сийрек корюнелер. Тезден олар терек къабугъынынъ араларына, топракъ, кутюк ве ташлар, тёкюльген япракъларнынъ тюбюне киреджеклер. Я да сувукъ мевсимни кечирмек ичюн эвлернинъ магъазларында гизленирлер. Чюнки къышта ешиль осюмликлер гъайып оладжакъ ве оларгъа гъыдаланмагъа бир шей къалмайджакъ.

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Устю пулчыкъ, ичи къылчыкъ. О недир?

Турна балыгъы

Плотва

Карп

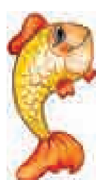

Алтын пуллу Табон балыгъы балыкъларнынъ яшайышында кузьлюк денъишювлер акъкъында икяе эте:

— Балыкъларнынъ омюри хавуздаки сувнынъ арареттине багълы. Сувукъ сувда базы балыкъларнынъ арекетченлиги эксиле. Онынъ ичюн кузьде балыкъ емге ярамай янаша. Лякин йыртыджылар — турна балыгъы ве алабалыкъ — арекетченлик ве дженкявер рухларыны джоймайлар. Плотва ялдамагъа девам эте. Карп, чабакъ балыгъы, сом балыгъы хавузларнынъ тюбюнде терен къышлыкъ чукъурларгъа, балчыкъкъа комюлип юкъугъа далалар. Сув боджеклери ве бакъалар да баарьгедже хавузларнынъ тюбюне энелер.

Табиат достуна вазифе.

Фоторесимлерни бакъып чыкъынъыз ве къарынджаларнынъ тылсымлы эм де акъикъий яшайышлары акъкъында икяе тизинъиз.

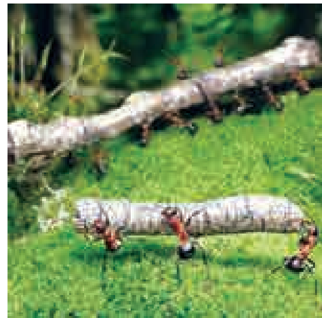

24-юнджи корюшюв. КУЗЬДЕ КЪУШЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен кочюджи ве отуракъ къушларнынъ кузьдеки яшайышы акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Къушларнынъ къурулышына хас насыл хусусиетлер бар? Джансыз ве джанлы табиаттаки анги денъишювлер оларнынъ омюрине тесир этелер? Бу афта сен насыл къушларны коре бильдинъ?

Шеэр къарылгъачы

Сары асма къуш

Кукуккъуш

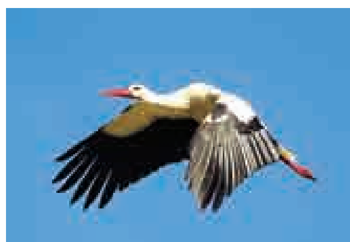

Лейлек

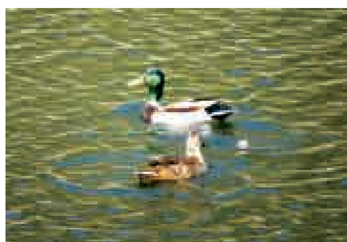

Кийик папий

Сыгъырчыкъ

Бакъып чыкъ ве икяе эт!

Санъа бу къушларны тувгъан улькенъде кеч кузьде я да къышта корьмек сырасы кельген эдими? Ёкъ, эльбет, чюнки оларнынъ эписи — *кочюджи къушлардыр*.

Акъылынъда тут!

Язда бизим улькемизде юва къургъан, къышта исе сыджакъ улькелерге, яни дженюпке учып кеткен къушларгъа кочюджи къушлар, дейлер.

Олар учып кеткенлерининъ себеби — сувукъ дегиль де, бириндживден ачлыкъ. Къышта боджеклер гъайып олалар, осюмликлер ешиль «антери»ни джоялар. Ашамагъа бир шей тапмакъ ичюн вакъыт да аз къала. Чюнки къышта кунь къыскъа, гедже исе узун.

Акъылынъда тут!

Кузьде учып кетюв — бу, къушларнынъ яшайышындаки табиий адиседир.

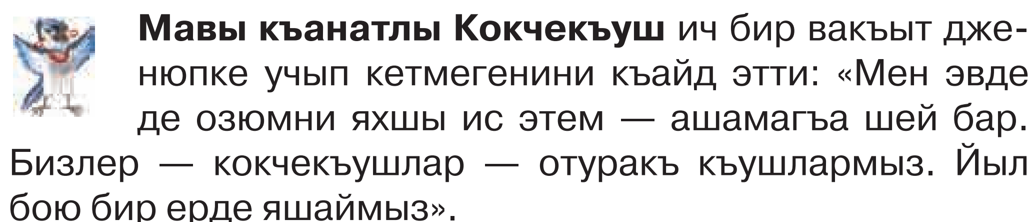

Мавы къанатлы Кокчекъуш ич бир вакъыт дженюпке учып кетмегенини къайд этти: «Мен эвде де озюмни яхшы ис этем — ашамагъа шей бар. Бизлер — кокчекъушлар — отуракъ къушлармыз. Йыл бою бир ерде яшаймыз».

Биль ве достларынъа икяе эт! Куль тюстеки къаргъа, къара къаргъа ве чавке озьара ненен бири-бирлерине ошайлар ве бири-биринден фаркъ этелер?

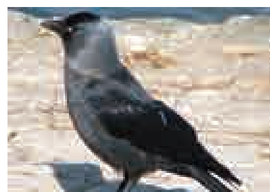

Табиат достуна вазифе.

Кузьде анги къушлар инсанлар янында яшайлар?

Савускъан

Торгъай

Буюк баштанкъара

Кокчекъуш

Гогерджин

Такътакъкъуш

25-инджи корюшюв. КУЗЬДЕ КИЙИК АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЛАРЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен кузьде кийик айванлар къышкъа насыл азырлангъанларыны **билирсинъ**.

Хатырла! Кийик айванларнынъ вуджут къурулышынынъ озьгюнликлери насыл? Джансыз ве джанлы табиаттаки денъишювлер оларнынъ яшайышына насыл тесир эте?

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Исаак Бродский. Кузь.

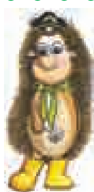

Айнеджи Кирпичик чешит кийик айванларнынъ кузьлюк къайгъырувлары акъкъында икяе эте.

— Кузь — берекетли девир. Бутюн кийик айванлар олдыкъча чокъ ягъ топламакъ ичюн яхшы гъыдаланмагъа тырышалар. Чюнки къышта оларны агъыр куньлер: ачлыкъ, сувукъ беклей. Кузьде кийик айванларнынъ даа бир муим иши бар. Язлыкъ «куркни» сыджакъ къышлыкъ союна денъиштирмек керек. Бу «урба денъиштирюв»ине *тюкни тёкюв*, дейлер.

Акъылынъда тут!

Ягъ топлав ве тюк тёкюв — бу, кийик айванларнынъ яшайышындаки кузьлюк денъишювлердир. Олар бойле этип къышкъа азырланаалар.

Тампаджанынъ джевабыны тап!

- Кичкене, къарачыкъ, къамбыр, козьлери кёр олса да, бутюн тарланы къазып чыкъты.

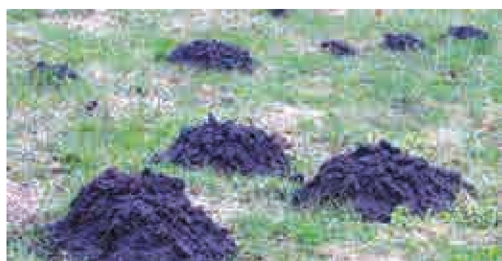

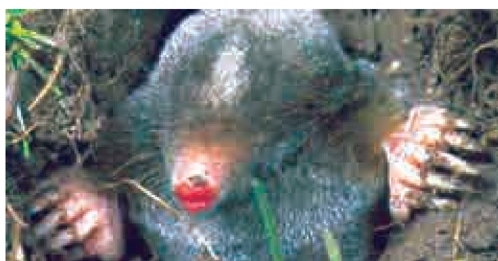

Кёр сычан яшагъан ерлерни чайырлар, дым топракълы орманларда, орман кенарларындаки топракъ обаларындан тапмакъ мумкюн. Адет узьре кёр сычан озь ёлларыны кузьде ве баарьде, гедже ве саба къаза. Кёр сычаннынъ энъ севимли емеги — бу, ер астында тапылгъан боджеклер ве оларнынъ къуртчыкъларыдыр. О, йыл бою арекетчен ола ве къышлыкъ юкъугъа далмай.

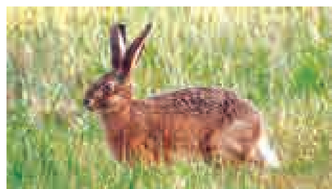

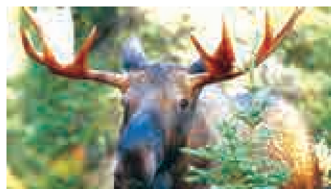

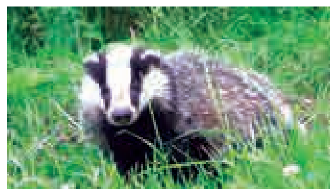

Биль ве достларынъа икяе эт! Сен кийик айванларнынъ кузьдеки яшайышлары акъкъында нелер билесинъ?

Табиат достуна вазифе.

Ресимлерни бакъып чыкъ, сычанлар я да кирпилернинъ кузьлюк къайгъырувлары акъкъында табиатшынаслыкъ масалы я да икяе тиз.

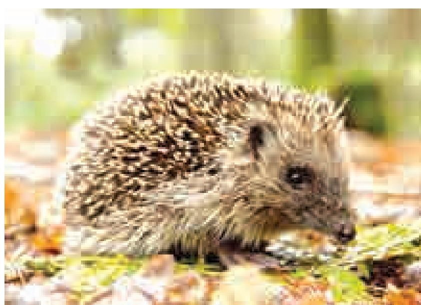

26-нджы корюшюв. ДЖАНСЫЗ ВЕ ДЖАНЛЫ ТАБИАТ АРАСЫНДА НАСЫЛ БАГЪ БАР?

Сен джансыз ве джанлы табиат, осюмликлер ве айванлар арасындаки багъ акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде Кунешнинъ уйлелик юксеклиги насыл денъише? Бу куннинъ узунлыгъына ве ава араретине насыл тесир эте?

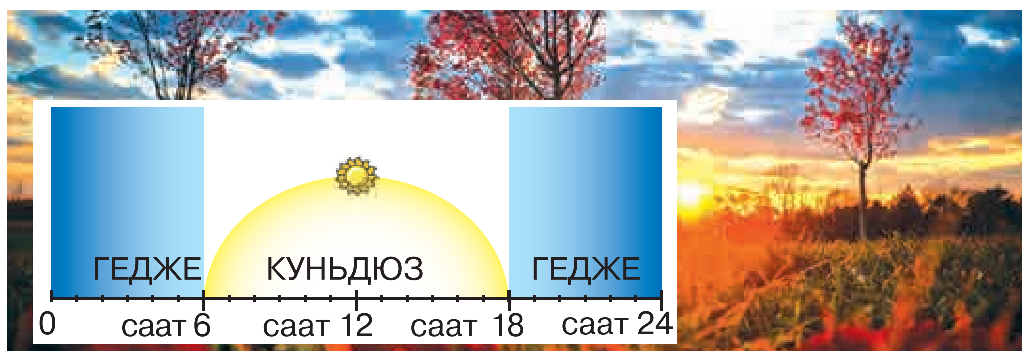

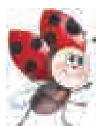

Кунешке икяе эт. Джансыз табиаттаки денъишювлер осюмликлер ве айванларгъа насыл тесир этелер?

Берабер группада чалышамыз

Ресимлерни бакъып чыкъынъыз ве олар боюнджа джансыз ве джанлы табиаттаки кузьлюк денъишювлер акъкъында икяе тизинъиз.

Берабер чифт олып чалышамыз

Берекет джыюв авагъа багълы экенини **анълатынъыз**.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Ресимлерде тасвирленген осюмликлер ве айванлар озьара насыл багълылар? Сычанлар захире севелер, оларгъа исе тильки авлана. Сыгъын ичюн сувлу от — лезетли емдир. Къашкъырлар сюрюси сыгъынгъа уджюм эте биле. Къашкъыр сыгъындан уфакъ, лякин о — йыртыджыдыр.

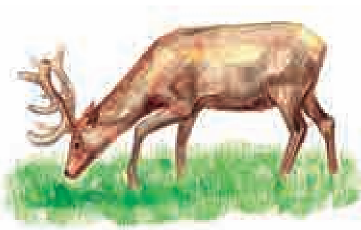

Тюшюнип бакъ! Насыл ашайт багъыны тизмек мумкюн?

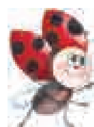

Къызыл кунеш хатырлата: «Гъыдаланувларына коре *осюмликлерни ашагъан айванларны* ве *йыртыджыларны* айыралар. Даа *эр шейни ашайберген* айванлар да ола.

Табиат достуна вазифе.

Осюмликлер, осюмликлерни ашагъан айванлар ве йыртыджылар насыл багълылар? Оларнынъ умумий яшайышлары акъкъындаки масалларны хатырла.

27-нджи корюшюв. ШЕЭР ВЕ КОЙЛЕРДЕ ИНСАНЛАРНЫНЪ КУЗЬЛЮК ТЮШЮНДЖЕЛЕРИ НАСЫЛ?

Сен кузь инсанларгъа насыл бахшышлар ве тюшюнджелер кетиргенини **билирсинъ**.

Хатырла! Анги осюмликлер кийик, ангилери асралгъан осюмликлерге аит?

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Асралгъан осюмликлер насыл группаларгъа болюне?

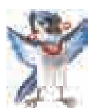

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Йылнынъ анги мевсимине ве не ичюн бол-берекетли дейлер?» Къараманларымызнен меслеатлашып, орманлар, багъчалар, бостанлар, тарлаларнынъ кузьлюк бахшышлары акъкъында икяе эт.

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Ешиль шалвар ичинде тюклю хыяр.

Берабер группада чалышамыз

Ярышлашынъыз! Ким кузьде инсанларны бол берекетнен севиндирген кийик ве асралгъан осюмликлернен багълы энъ чокъ тапмаджа хатырласа, о гъалип чыкъаджакъ.

Биль ве достларынъа икяе эт! Япракъларнынъ тёкюлюви шеэр ве койлерде инсанларгъа насыл раатсызлыкъ кетире?

Халкъ аляметлерини сына!

- Кузьде бир кунь кунеш йылтырай, учь кунь исе ягъмур ягъа.
- Ювез бол берекет берсе — кузь ягъмурлы оладжакъ.
- Сентябрьде эмен чокъ пелит фындыгъы берсе, демек къыш къатты оладжакъ.

Аталар сёзлерини анълат ве акъылынъда тут !

- Къышнынъ къары — кузьге берекет.
- Баарь гузель, лякин ач, кузь ягъмурлы, лякин токъ.

Табиат достуна вазифе.

Къорантанъызда кузьлюк себзе ве емиш берекетини къышкъа насыл азырлагъанлары акъкъында икяе тиз.

28-инджи корюшюв. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: КУЗЬДЕКИ ТАБИАТ ВЕ АВА АКЪКЪЫНДА МЕН НЕЛЕРНИ БИЛЕМ?

Сен кузьде джанлы табиатнынъ вазиети ве инсанларнынъ фаалиети джансыз табиаткъа багълы экенини исбатларсынъ; кузьнинъ дюльберлиги ве зенгинлиги неде экенини анълагъанынъа эм де йылнынъ бу девиринде озюнъни насыл этип догъру алып бармакъ кереклигини **бильгенинъе** эмин олурсынъ.

Къараманларымызнынъ суаллерине догъру джеваплар сечип ал.

1. Гедже ве куньдюзнинъ тенълиги — бу:

а) куньдюз — 10 саат, гедже исе — 14 саат девам эте;

б) эм куньдюз, эм гедженинъ узунлыгъы 12 саатни тешкиль эте.

2. Кузьде осюмликлернинъ омюринде насыл табиат адиселери олып кече?

а) Тереклер ве чалыларда япракъларнынъ янъыдан осюви;

б) япракъларнынъ тёкюлюви;

в) япракъларнынъ сарарувы;

г) мейва ве урлукъларнынъ пишюви.

3. Осюмликлерни насыл чокълаштыралар? Бирибиринен багъла.

1) Бостандаки себзелер	а) чубукъларнен
2) Эвде оськен осюмликлер	б) урлукъларнен

4. Ресимлерде корьген мантарларнынъ ангилери ашалгъан, ангилери исе зеэрлидир?

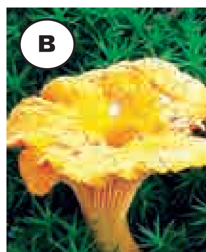

5. Бу къушларнынъ анги бириси кочюджи дегильдир?

а) Бульбуль;
б) лейлек;
в) баштанкъара;
г) балыкъ чиль.

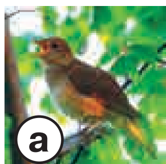

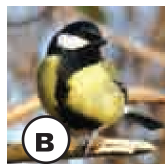

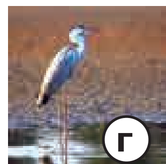

6. Кузьде бутюн пелит фындыкълары, джевизлер ве дигер емишлер гъайып олса, не олур?

Табиатны зевкънен сейир этюв дакъикъасы

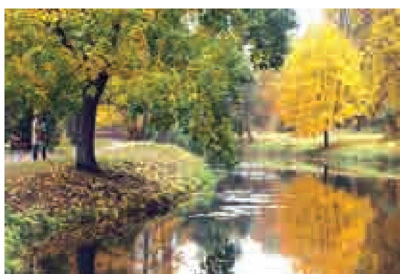

Кузь манзараларыны зевкънен сейир эт ве бизим кузьлюк сеятымызны хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ ве нелер акъылынъда къалды? Достларынъа нелер акъкъында икяе этмеге истединъ? Сени нелер айретте къалдырды я да шашырды? Куньделик омюрде сен насыл бильгилерни къуллана билесинъ? Энди исе къышкъа мусафирликке ёнеймиз.

Экинджи сеят

Халкънынъ икметли сёзю:

Къыш къышлыгъыны этмесе,
Яз язлыгъыны этмез.

ТАБИАТ КЪЫШТА

КЪЫШТА КОЗЕТЮВЛЕРНИ АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕЛЕР

Джансыз табиат	Джанлы табиат
Къар къатламыны бельгилев Джыллылыкъ Хавузларнынъ бузлавы Къар боранлар Бузлавукъ Къырав Аяз	**Осюмликлер** Тереклер къабугъынынъ, тереклер ве чалылардаки бурьтюклернинъ, чам, нарат ве акъчамдаки карпасиналарнынъ вазиети **Айванлар** Отуракъ ве кочюджи къушларнынъ къыштаки яшайышлары

КЪЫШТА АВАНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Къыш айлары ве къышнынъ учь деври	Ава арарети	Кокнинъ вазиети — булутлылыкъ
Декабрь — къара къыш	0° — 5° — 10°	
Январь — къышнынъ чиллеси	— 10° — 15° — 10°	
Февраль — янбашларны къыздырыджы, къышнынъ бурулышы	— 15° — 5° 0°	

ТАБИАТНЫНЪ КЪЫШ ТАКЪВИМИ

Джансыз табиатта табиат адиселери	Осюмликлернинъ омюринде табиат адиселери	Айванларнынъ омюринде табиат адиселери
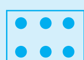 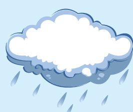 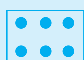	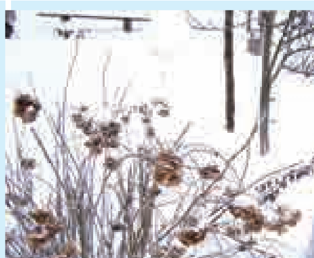 Осюмликлер арекетсизлик алында	Къышлагъан къушлар: къаркъушлар учып келе
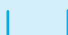	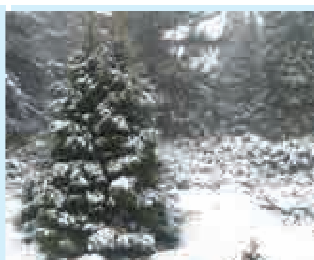 Чам ве наратта карпасиналарнынъ пишюви	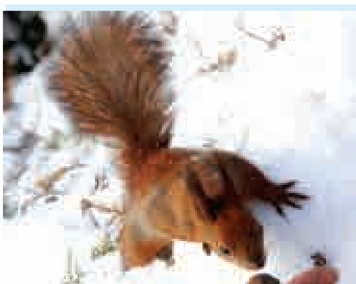 Сансарларда фааль къыш омюри
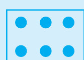	Къар ёргъанынен къаплангъан осюмликлер баарьге азырланалар	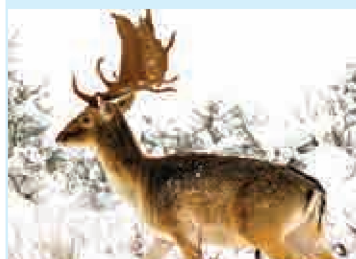 Сыгъын, къараджаларнынъ къышлыкъ къайгъырувлары

29-ынджы корюшюв. КЪЫШНЫНЪ АЛЯМЕТЛЕРИ НАСЫЛ?

Сен къыш айларынынъ къырымтатарджа адларында табиат деньишювлери насыл акс олунгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинъ фикринъдже, кузь не вакъыт бите? Къышнынъ ильки аляметлери насыл?

Акъылынъда тут!

Къыш — бу, табиат кузьден баарьгедже кечкен ёлдыр.

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясы

Сергей Святославский. Къыш манзарасы

Сергей Шишко. Къышта паркта.

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Къыш айларынынъ къырымтатарджа адлары не акъкъында икяе этелер?»

ДЕКАБРЬ — КЪАРА КЪЫШ. Къырымтатар халкъында къара къыш къара кирсе, къара кетер деген денъев бар. Демек, эгер декабрь айы сувукъ кельсе, бутюн къыш сувукъ ола экен.

ЯНВАРЬ — КЪАНТАР. Къырымтатар халкъында къантарда къайтармаса, увутта, яни февраль айында кельген ель къайтармаз дейлер. Бундан да гъайры, январь айы къышнынъ чиллеси, яни энъ сувукъ айы сайыла. Халкъымызда кене шойле бир денъев бар: къаз къантардан сонъ къозлар. Демек январь айы кечкен сонъ къазлар къозлап башлайлар.

ФЕВРАЛЬ — УВУТ. Халкънынъ деньевлеринде «Увут, увут — кунь-куньден сувут», дейлер. Бу шуны анълата ки, февраль айында куньлер даа сувукъ олалар. Шойле ата-лар сёзю де бар: «Къайда болсанъ анда бол, пердалезде уйде бол». Пердалез бу — февраль ве март айларынынъ арасындаки еди кунь. Демек бу куньлерде эксери ал-ларда ава бозула, феналаша. Шу себептен бу куньлерде мукъайт олмакъ керек экен.

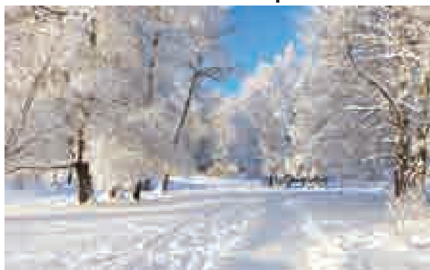

Къыш акъкъында акъылдане халкъ ибарелери:

Декабрь	Январь	Февраль
Декабрь — къышнынъ къалпагъы.	Январь айы къышнынъ чиллеси.	Февраль: «Чилленинъ къувети менде олса дёнен огюзнинъ бойнузыны дёрт ярар эдим», — деген.
Декабрь — йылнынъ энъ къарангъы айы.	Январь — къышнынъ дамы.	Февраль бир элинен бурнунъы сыйпай. дигер элинен оны черте.

Берабер группада чалышамыз

Къыш акъкъында халкъ ибарелерининъ манасыны анълатынъыз.

Берабер чифт олып чалышамыз

«Биз къышны не ичюн севемиз?» мевзусында икяе тизинъиз *(истесенъиз, бу саифеде ерлештирильген ресимлерни къулланынъыз)*.

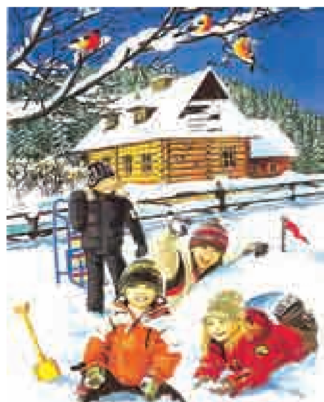

Табиат достуна вазифе.

Къыш айлары ичюн темсиллер тюшюнип тап. Олар бири-бирине ненен ошагъанлары ве фаркъ эткенлерини тенъештир.

30-ынджы корюшюв. КЪЫШТА ТАБИАТТА НАСЫЛ ДЕНЪИШМЕЛЕР ОЛА?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен къышта табиатны насыл козетмек мумкюнлигини **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде тувгъан ульке табиатынынъ козетюви насыл план боюнджа отькерильген эди?

Табиатны козетемиз:

1 Кунешнинъ уйле маалиндеки вазиети	Гномоннен кольгенинъ узунлыгъыны бельгилев
2 Ава арарети	
3 Кокнинъ вазиети	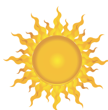 Ачыкъ Булутлы Пус

(4) Ягъынлар	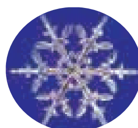 Къар
(5) Ель: шималий, дженюбий, шаркъий, гъарбий	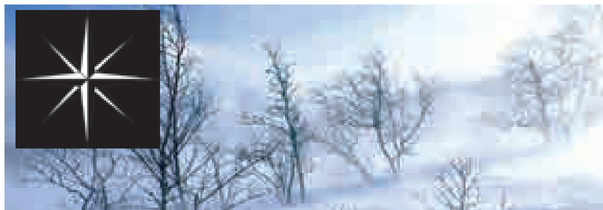
(6) Къышта осюмлик- лернинъ вазиети	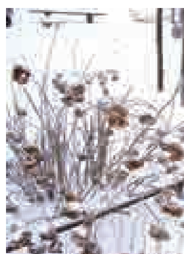 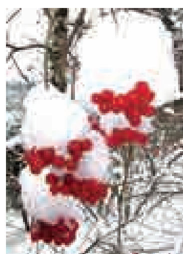
(7) Айванлар- нынъ яшайышы. Къышлагъан къуш- лар пейда олды- мы?	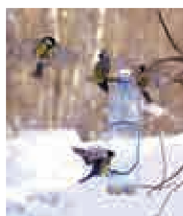 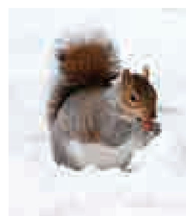

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Емлик яса ве бутюн къыш къушларны ашатып тур?

Табиат достуна вазифе.

Икяе эт: бу йыл биринджи къар не вакъыт ягъды? Не ичюн биринджи къар даима ирий, дейлер? Къар данелеринин шекили насыл ола?

31-инджи корюшюв. ДЖАНСЫЗ ТАБИАТ КЪЫШТА НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен джансыз табиаттаки къыш аляметлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Сув не вакъыт бузгъа чевириле?

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Тышкъа къойдым — таш олды,
  Эвге алдым — сув олды,
  Откъа салдым — був олды.
- Сув устюнде ята,
  Озю де сув олып акъа.

Тедкъикъат лабораториясы

Бузнынъ асыл олувы

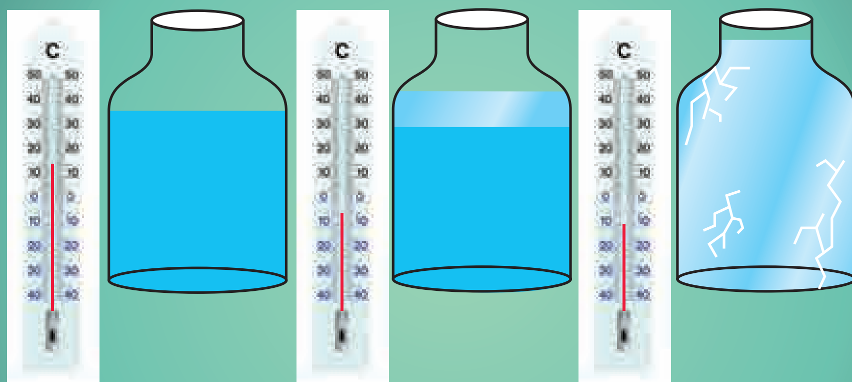

Арарет ашагъы энгенде сув узеринде буз къатламы пейда ола. Сонъ бутюн сув бузгъа чевириле. Сувутылгъанда сув къатты вазиетке (буз) чевириле ве кенълеше.

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорай: «Фоторесимлерде биз къышкъа аит насыл табиат адиселерини коремиз?»

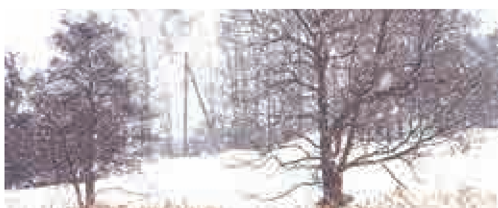

Къыш аляметлери — бу даимий къар къатламынынъ асыл олувы ве араретнинъ ашагъы энюви. Бузлав ве къар бораны киби табиат адиселери тек къыш мевсимине аит.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Къышта куннинъ узунлыгъы насыл денъише?

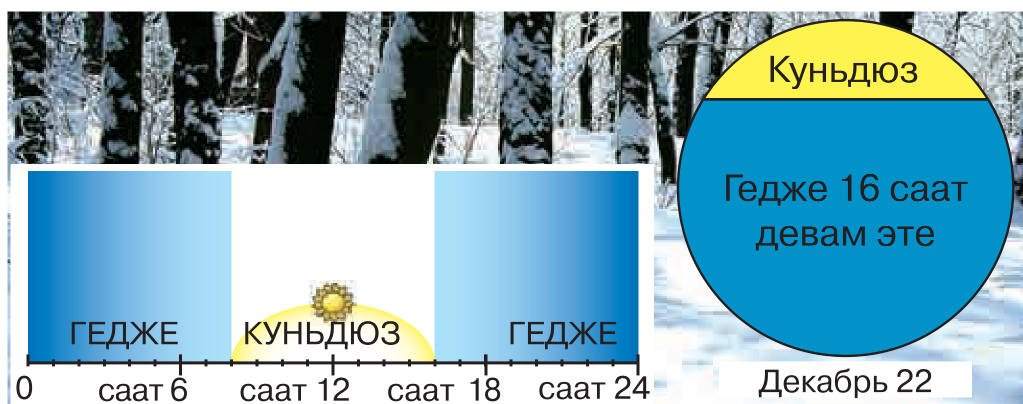

Акъылынъда тут!

Декабрь 22 — йылда энъ къыскъа кунь ве энъ узун гедже — кунешнинъ турувыдыр. Ондан сонъ кунь узанмагъа, геджелери исе къыскъармагъа башлай.

Табиат достуна вазифе.

Къышта куньдюзнинъ ве гедженинъ узунлыгъы насыл денъишкенини тенъештир. Сенинъ фикринъдже, не ичюн къышта сабалары уянмакъ къыйынджа ола?

32-нджи корюшюв. ОСЮМЛИКЛЕР КЪЫШКЪА НАСЫЛ УЙГЪУНЛАШАЛАР?

Сен осюмликлерге къышны кечирмеге нелер ярдым эткенини **билирсинъ**.

Хатырла! Джансыз табиатта олгъан денъишмелер джанлы табиаткъа насыл тесир этелер?

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Япракъларнынъ тёкюлюви тереклер ве чалыларгъа къышны кечирмеге насыл ярдым эте?

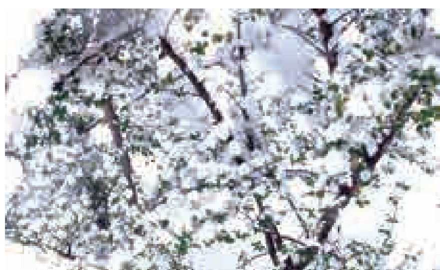

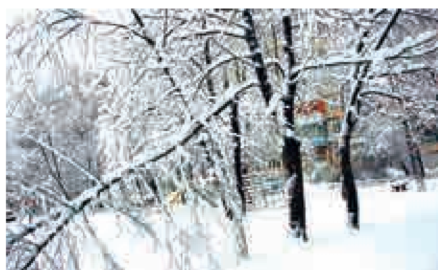

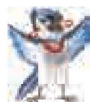

Хабер айтмакъ ичюн бизге мусафирликке Мавы къанатлы Кокчекъуш учып кельди: осюмликлер энди «юкъугъа далдылар» — къыш раатлыгъы алына авуштылар. Лякин бутюн осюмликлер — тереклер, чалылар ве отлар — башта бир къыш аязларына азырландылар.

— Къышта тереклернинъ къабугъы къалынлашкъаны ве къавийлешкенине дикъкъат эт. Ичинде оладжакъ япракъ ве чечеклер гизленген кичкене бурьтюклер исе чокътан-чокъ япрачыкъларгъа кийиндилер. Онынъ ичюн къышта оларны ич бир тюрлю аязлар къоркъузмай.

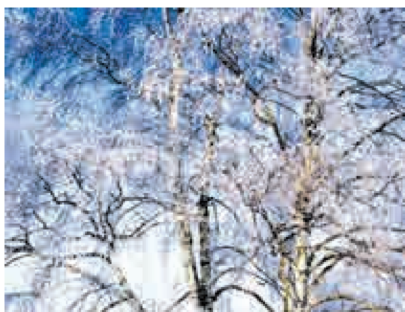

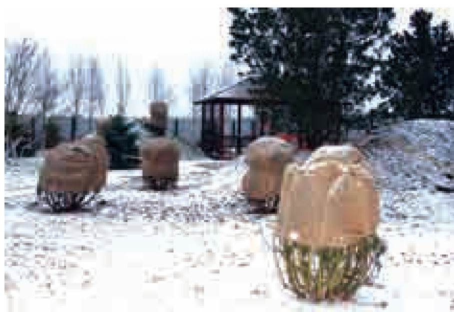

От осюмликлерининъ ер устюндеки къысымлары къуруй. Ер астында, сыджакъ топракъта исе оларнынъ тамырлары къышлай. Айны вакъытта аяздан гъайып олмамасы ичюн йылдыз чечеклери ве къузгъункъылычларнынъ ерасты къысымлары олгъан къартоплары ве согъанларыны къазып чыкъармакъ керек ола.

Бир йыллыкъ осюмликлер мейва ве урлукъ шеклинде къышлайлар.

Биль ве достларынъа икяе эт! Чам, нарат ве акъчам ненен фаркъ этелер?

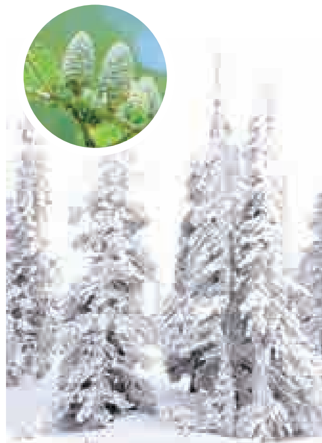

Табиат достунынъ хатырлатмасы.

Орманны сакълап къалмакъ ичюн Янъы йылгъа суньий нарат сечип ал!

Табиат достуна вазифе.

Йылбаш наратынынъ омюри акъкъында бир вакъиа икяе эт. Байрам ичюн инели тереклернинъ далларындан ясалгъан композицияны теклиф эт.

33-юнджи корюшюв. АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ КЪЫШТА НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен айванларнынъ къыштаки яшайышы акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Джансыз табиаттаки денъишюввлер айванларнынъ яшайышына насыл тесир эте? Къызыл Кунешнинъ догъмушлары ве таныншлары къаерге сакъландылар?

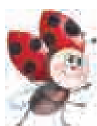

Къызыл Кунештен бир сыр: къышны кечирмек ичюн, сырлы бoджеклер дигер бoджеклернен берабер тёкюльген япракълар ве къарт кутюклер ичинде топланалар.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Мектепке кеткенде сен корьген анги къушлар отуракъ?

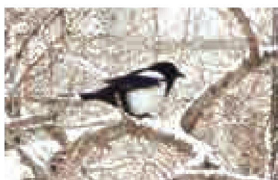

Савускъан

Гогерджин

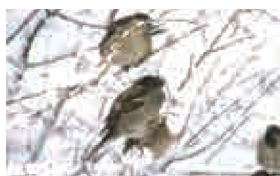

Торгъай

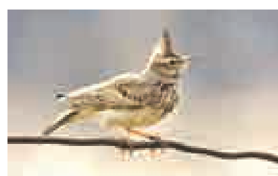

Какилли чочамий торгъай

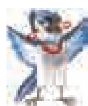

Мавы къанатлы Кокчекъуш икяе эте:

— Базыда къыш орманы, тарла ве чайырлар терен юкъугъа далгъан киби корюне. Лякин эр ерде омюр девам эте. Эмексевер *такътакъкъуш* санки давул чалгъан киби такъылдата. О, терек къабугъындан зиянкяр бoджеклерни ойып чыкъара. Такътакъкъушларгъа *орманнынъ санитарлары*, деп нафиле айтмайлар. Я да такътакъкъуш теректеки чатлакъкъа карпасинаны тыкъа ве ичинден урлукъларны ойып чыкъармагъа башлай. Бойле къурулышкъа *такътакъкъушнынъ демирханеси*, дейлер.

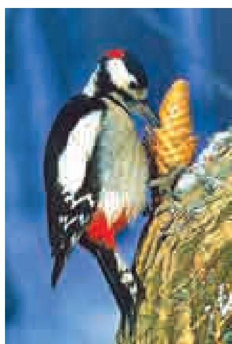
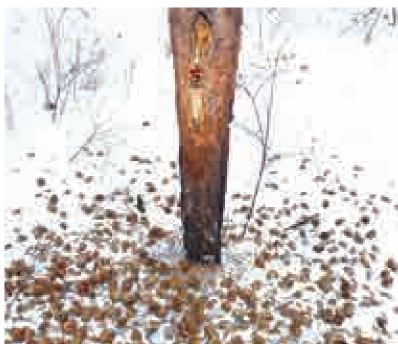

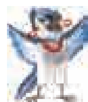

Мавы къанатлы Кокчекъуш девам эте: «Къушларгъа къышта ем тапмакъ зор. Хусусан ер къалын къар ёргъанынен къаплап алынгъан вакъытлары. Бузлавукъ этрафтаки эр шейни: къар тюбюнден корюнип тургъан къорай къалымтыларыны, тереклернинъ далларыны буз къатламы къаплап алгъан сонъ исе оларнынъ алы даа да феналаша.

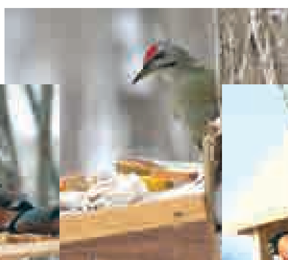

Кокчекъуш балаларгъа хатырлата:

— **Емлик асып къоймагъа ве къышта къушларгъа ем сепип турмагъа унутманъыз** эм де анги къушлар ем чёплемеге учып кельгенлерини козетинъиз.

Биль ве достларынъа икяе эт! Къышта къушлар ненен гъыдаланалар?

Табиат достуна вазифе.

Баштанкъара, торгъай ве такътакъкъушларнынъ къыштаки яшайышы акъкъында икяе эт. Сенинъ фикринъдже, олар не ичюн сыджакъ улькелерге учып кетмейлер?

34-юнджи корюшюв. КИЙИК АЙВАНЛАР КЪЫШТАКИ ЯШАЙЫШКЪА НАСЫЛ УЙДЫЛАР?

Сен кийик айванларнынъ ангилери юкъугъа далгъанларыны, ангилери исе фааль омюр тарзыны алып бармагъа девам эткенлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Кийик айванлар кузьде къышкъа насыл азырланалар? Олар не ичюн ягъ гъаниметлерини топлайлар? Кийик айванлар къыштан эвель озь курк тонларыны не ичюн денъиштирелер?

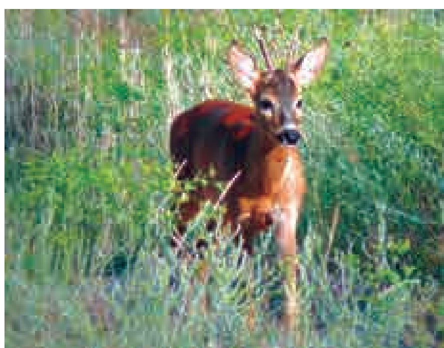

Бакъып чыкъ ве тенъештир! Къышта сансар ве къараджа куркюнинъ тюсю насыл денъишти? Не ичюн?

Акъылынъда тут!

Къышта кийик айванларнынъ куркю даа къалын, сыджакъ ве ачыкъ тюсте ола.

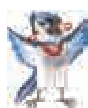

Мавы къанатлы **Кокчекъуш** онынъ досту Айнеджи Кирпичик къышта юкълагъанына шикяетленди. Онынъ ичюн о, кийик айванларнынъ къыштаки омюри акъкъында озю икяе этмеге меджбур.

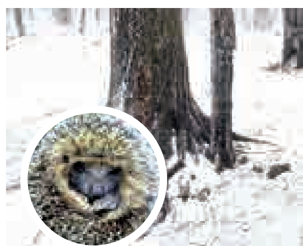

— Кирпилер къышта чалы-чырпы обалары я да кутюк ве тамырларнынъ тюбюндеки юва эм де чукъурларда япракълар тюбюнде юкълайлар. Кирпилер къышкъа ич бир емек азырламайлар, махсус бу ичюн алма ве мантарларны инелеринде ташымайлар. Борсукълар ве аювлар да кирпилер киби къышта юкълайлар.

Кийик домуз, тильки, къашкъыр, сыгъын ве къараджалар исе къышта фааль омюр тарзыны алып баралар. Оларнынъ раатланмагъа вакъытлары ёкътыр, юкъламакъ ерине ашайт къыдырмакъ керек!

Кийик айванларнынъ эписи къышта ашайт къыдырып чекишелер. Онынъ ичюн олар инсан яшагъан ерге якъынлашкъан вакъытлары ола, чюнки анда емек чокъча.

Табиат достуна вазифе.

Кийик айванларнынъ къыштаки яшайышлары акъкъында масаллар я да мульфильмлерни хатырла. Ресимлерге бакъып икяе уйдур.

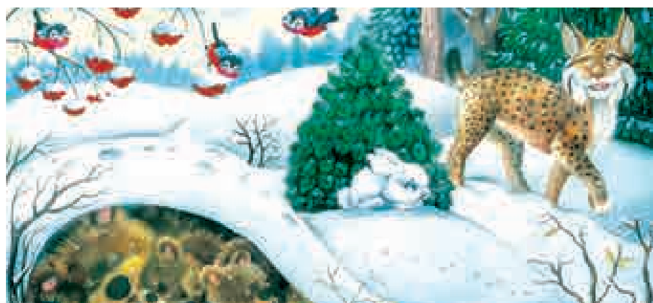

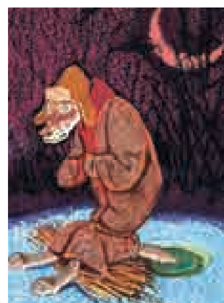

35-инджи корюшюв. ИНСАНЛАР АЙВАНЛАРНЫ КЪЫШТА НАСЫЛ БАКЪАЛАР?

Сен айванларгъа — балыкълар, къушлар ве кийик айванларгъа — къышны кечирмеге ярдым этмек кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Балыкъларнынъ яшайышлары къышта насыл денъишти?

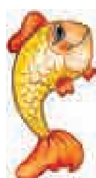

Алтын пуллу Табон балыгъы ярдым сорай:

— Къалын буз тюбюнде авасызлыкътан балыкъларнынъ нефеслери тутула. Балыкълар нефес алмалары ичюн бузны тешмек керек.

Тюшюнип бакъ! Бириндж и фоторесимде тасвирленгени акъикъаткъа ярагъан шейми?

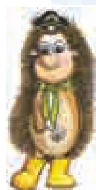

Айнеджи Кирпичик кунь эвельден, даа кузьде, мына бойле мектюп язгъан.

ДОСТЛАР!

Къыш якъынлаша. Сыгъын, къараджа, кийик домуз, тавшан ве орманнынъ дигер сакинлери ичюн ашатмакъ мейданчыкъларыны тешкиль этмек вакъты кельди. Анда пичен, къартоп, хавуч, чюкюндир, пелит фындыгъы ве дигер емеклерни къойып турынъыз. Лютфен, ашлавгъа къая тузуны къоймагъа унутманъыз. О, сагълыкъны тюзельтир, кемиклерни къавийлештирир, ормандаки кийик айванларгъа хасталанмамагъа ярдым этер. Анълагъанынъыз ве ярдым эткенинъиз ичюн сагъ олунъыз.

Сизинъ Айнеджи Кирпичигинъиз

Биль ве достларынъа икяе эт! Терен къар, аяз, къар бораны, бузлар кийик айванларгъа озь кучьлеринен емек тапмагъа кедер эткенде, оларгъа насыл ярдым этмели?

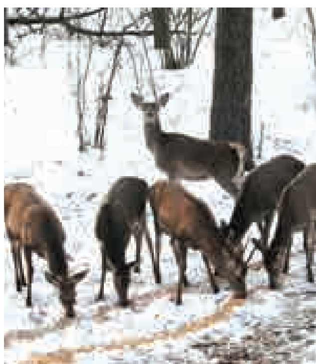
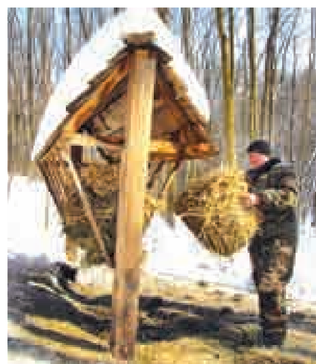

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Инсанлар къышта эв айванларыны насыл асрайлар? Къышта эв айванларынынъ яшайышы денъишеми?

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Зувул, зувул, зувул къушлар,
  Эм койде, эм дагъда къышлар,
  Озю ичюн азырлар,
  Инсанларгъа багъышлар.

Табиат достуна вазифе.

Къышта айванларгъа ярдым этюв акъкъында левха косьтермек риджасынен телевизион хаберлер программасына мектюп язып ёлла. Бу муим экенини исбатла.

36-нджы корюшюв. КЪЫШ ИНСАНЛАРГЪА НАСЫЛ КЪАЙГЪЫРУВЛАР КЕТИРЕ?

Сен къыш авасы акъкъында янъы халкъ аляметлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Къыш ичюн насыл табиат адиселери хас? Къышта ава арарети насыл денъишти?

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Чёкючи ёкъ, мыхы ёкъ,
  Бир геджеде копюр ясар.

Биль ве достларынъа икяе эт! Инсанлар эвлеринде ве ишлеринде одаларны даа сыджакъ япмакъ ичюн насыл къайгъыралар?

Акъылынъда тут!

Эвде сыджакъны сакъла: кузьде пенджерелернинъ араларыны къапатмагъа ярдым эт, къышта исе подъезднинъ къапыларыны орьт.

Биль ве достларынъа икяе эт! Къышта не къадар къар ягъды? Джедвель ярдымынен къар къатламынынъ къалынлыгъыны ольче.

Берабер чифт олып чалышамыз

Къышта койде ве шеэрде инсаннынъ яшайышы насыл денъишкени акъкъында **икяе тиз**.

Къышкъа аит халкъ аляметлери омюрге кечелерми, ёкъмы, тешкер.

- Чагъаракътан чыкъкъан тютюн ер узеринде тёшельсе — къар ягъаджакъ.
- Эгер къызыл кунеш булутлар артында сакъланмаса — эртеси куню ава аязлы оладжакъ.
- Торгъайларнынъ чивильдешюви тыныып къалса — тезден ельсиз къар ягъаджакъ.
- Къара къаргъа, чавке ве къаргъалар тереклернинъ тёпесине къонсалар — аяз, ашагъы далларына къонсалар — ель, къар устюне къонсалар — ава джыллы оладжакъ.

Табиат достуна вазифе.

Сенинъ догъмушларынъ къыш авасы акъкъында насыл халкъ аляметлерини бильгенлерини сорап биль. Бу аляметлер омюрге кечелерми?

37-нджи корюшюв. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: КЪЫШТАКИ ТАБИАТ ВЕ АВА АКЪКЪЫНДА МЕН НЕЛЕР БИЛЕМ?

Сен джансыз табиат осюмликлернинъ алына, айванлар ве инсанларнынъ омюрине къышта насыл тесир эткенини анълагъанынъны эм де сувукъ мевсимде табиаткъа насыл ярдым этмек кереклигини анълагъанынъны **билирсинъ**.

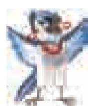

Мавы къанатлы Кокчекъуш санъа тюшюнип бакъмагъа ве догъру джевапны сечип алмагъа теклиф эте.

1. Сувутылгъаны такъдирде къатты алдаки сув.

а) кенълеше;

б) сыкъыла.

2. Кузьде тереклер ве чалылардан япракълар тёкюльмесе, не олур эди?

3. Осюмликлер къышкъа насыл уйдылар?

а) Къышта осюмликлер раатлыкъ алында булуналар;

б) осюмликлернинъ осюви девам эте.

4. Сен яшагъан ерде къышта къушларнынъ анги чешити олмай?

а) отуракъ; б) кочюджи;

в) къышлагъан.

5. Анги кийик айванлар къышта юкъугъа далалар:

а) борсукъ; б) тильки; в) кирпи; г) аюв?

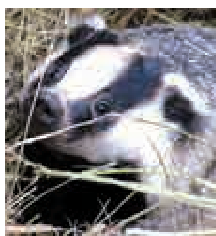 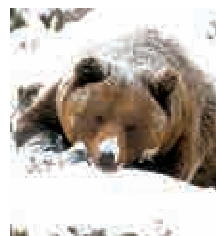

6. Къышкъа одаларда пенджерелернинъ аралары къапатылмаса, подъезд къапылары исе ачыкъ тутулса не олур.

Табиатны зевкънен сейир этюв дакъикъасы

Манзараларны зевкънен сейир эт ве бизим къышлыкъ сеятымызны хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ ве нелер акъылынъда къалды? Достларынъа нелер акъкъында икяе этмеге истединъ? Сени нелер айретте къалдырды я да шашырды? Куньделик омюрде сен насыл бильгилерни къуллана билесинъ? Энди исе учюнджи сеяткъа ёнеймиз — бизлерни ешиль баарь беклей.

Учюнджи сеяат

Халкънынъ икметли сёзю:
Яхшы кунь саарьден белли,
яхшы йыл — баарьден

ТАБИАТ БААРЬДЕ

БААРЬДЕ КОЗЕТЮВЛЕР АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕ

Джансыз табиат	Джанлы табиат
Къар къатламынынъ гъайып олувы Буз акъымынынъ башы ве сонъу Топракъынынъ ирюви Топ-топ булутларнынъ асыл олувы Ава араретининъ юкселюви	**Осюмликлер** Шыра юрюшининъ башланувы Бурьтюклернинъ ачылувы Тереклер, чалылар ве от осюмликлеринде чечек ачувынынъ башы **Айванлар** Боджеклернинъ пейда олувы, къышлагъан къушларнынъ учып кетюви эм де кочюджи къушларнынъ къайтып келюви Кийик айванларнынъ баарьлик къайгъырувлары

БААРЬДЕ АВАНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Баарь айлары ве баарьнинъ учь деври		Ава арарети	Кокнинъ вазиети — булутлылыкъ
Март — ярыкълыкъ баари		0°	
		+ 5°	
		+ 10°	
Апрель — сувнынъ баари		+ 10°	
		+ 15°	
		+ 15°	
Май — ешиллик баари		+ 15°	
		+ 15°	
		+ 20°	

ТАБИАТНЫНЪ БААРЬ ТАКЪВИМИ

Джансыз табиатта табиат адиселери	Осюмликлернинъ омюрюнде табиат адиселери	Айванларнынъ омюрюнде табиат адиселери
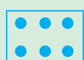 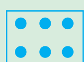 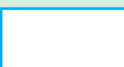	Тал, фындыкъ, тюе табан, акъбардакълар чечек ачалар	Боджеклернинъ пейда олувы. Сыгъырчыкъ, кийик папий, балыкъчиллер учып келелер
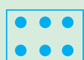	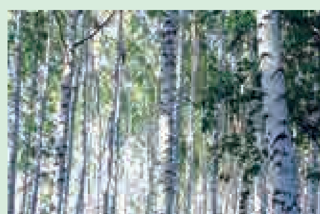 Акъкъайын ве къашыкъ агъачларда япракъларнынъ пейда олувы	Лейлек, турна, кукуккъуш, къарылгъачлар учып келелер
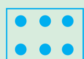 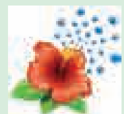	Багъчаларнынъ чечек ачувы. Кой ходжалыгъы ишлери къызгъын кете	Кирпилерде баарь къайгъылары

38-инджи корюшюв. БААРЬНИНЪ НАСЫЛ АЛЯМЕТЛЕРИ БАР?

Сен табиатнынъ денъишюви баарь айларынынъ адларында акс олунгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинъ фикринъдже, къыш не вакъыт бите? Баарьнинъ насыл аляметлерини даа февральде козетмек мумкюн? Мартта насыл баарь аляметлери пейда ола?

Хатырла!

Баарь — бу, табиатнынъ къыштан язгъадже кечкен ёлудыр.

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясы

Юрий Соколов. Баарь нефеси

Елена Кульчицкая. Баарьде

Павел Волик. Лейлеклер

Мавы къанатлы Кокчекъуш меракъланды: «Баарь айларынынъ аляметлери не акъта икяе этелер?»

МАРТ. Тереклерде шыра юрюши — баарьнинъ ильки аляметлеринден бириси башлай. Мартта ишлер чокълаша, лякин энъ эсасы — къышнен сагълыкълашувдыр! Дигер мусульман халкълары киби, къырымтатарлар ичюн де март айы айрыджа къыйметлидир. Март 21 — мусульман такъвими боюнджа Янъы йылдыр. Айны шу куню Наврез байрамы кечириле. Эр кес табиат къуджагъына чыкъып ойнай, йырлай, шенълене, къалакъай тыгъырта ве ерге ильк сабан тюше, сачув башлай.

АПРЕЛЬ. Баарьнинъ экинджи айыдыр. Бутюн осюмликлер ешилликнен къаплана, чечеклер ачалар.

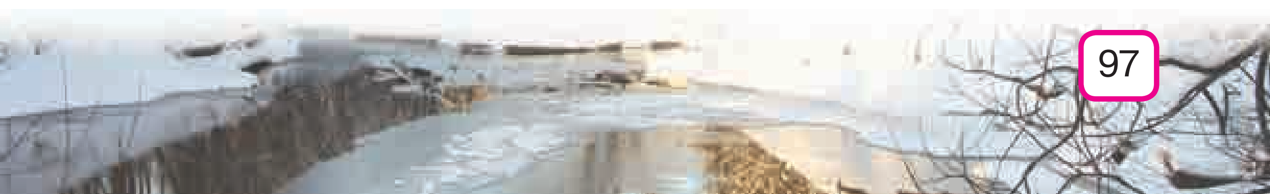

МАЙЫС. Баарьнинъ сонъки айы. Чешит отлар ешерелер, чечеклер осе, ача, гурьлешелер.

Баарь айлары акъкъында икметли халкъ ибарелери.

Март	Апрель	Май
Март къапудан бакътырыр, Къазма-курек якътырыр.	Апрельде азачыкъ къыш ола, азачыкъ яз.	Май орманны джыйыштыра, язны мусафирликке давет эте .
Март сипирткинен къышны къува.	Турналар учып кельдилер, баарьнинъ уйлесини кетирдилер.	Къургъакъ ве сыджакъ май олса, берекет пек аз олур.

Берабер группада чалышамыз

Баарь айлары акъкъында халкъ ибарелерининъ маналарыны анълатынъыз.

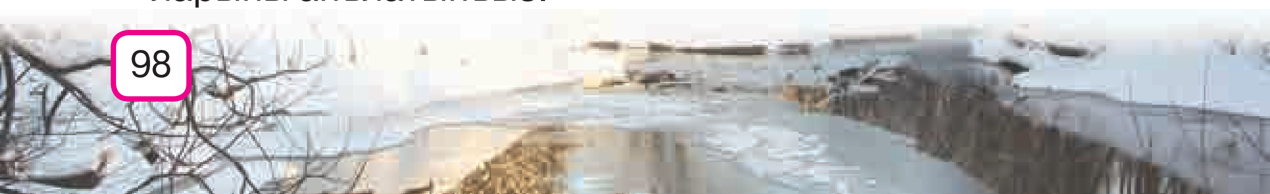

Берабер чифт олып чалышамыз

«Баарьни биз не ичюн севемиз?» мевзусында икяе тизинъиз *(истесенъиз, бу саифеде ерлештирильген ресимлерни къулланынъыз).* Ресимлерде баарь айларынынъ насыл аляметлерини корьмек мумкюн.

Табиат достуна вазифе.

Анги баарь айыны сен энъ зияде бегенесинъ? Озь фикринъни анълат.

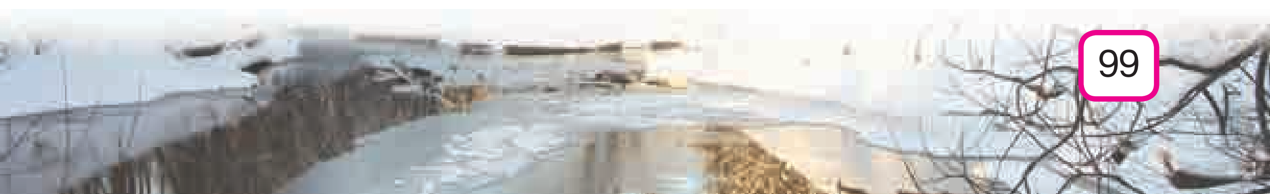

39-ынджы корюшюв. ДЖАНСЫЗ ТАБИАТТА БААРЬНИНЪ АНГИ АЛЯМЕТЛЕРИ КОЗЬГЕ КОРЮНЕ?

Сен баарьни не ичюн учь девирге больгенлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде эм де къышта куньдюз ве гедженинъ узунлыгъы насыл денъишти? Ава — бу, недир?

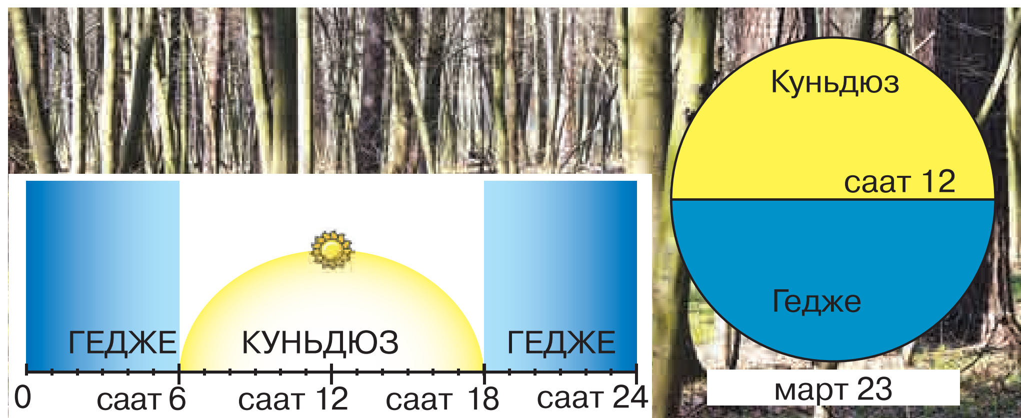

Акъылынъда тут!

Март 23 — баарь геджеси ве куньдюзининъ теньлиги. Куньдюз ве гедже 12-шер саат девам эте. Сонъра куньдюз узаймагъа, геджелер исе къыскъармагъа башлай.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Баарьде джансыз табиатта насыл адиселер ола? Баарьде ава насыл денъише?

Мавы къанатлы Кокчекъуш сорады: «Сиз баарь насыл учь девирге болюнгенини билесинъизми?»

Баарьнинъ биринджи деври — эрте баарь — та февральде башлана. Эр бир янъы кунь эвелькисинден узунджа. Кунешнинъ ярыкъ нурлары эп зияде ярыкълыкъ ве сыджакълыкъ берелер. Баарьнинъ экинджи деври — акъикъий баарь (сувнынъ баари) — баарь геджеси ве куньдюзи тенълеше. Къарлар толусынен ирий, бутюн хавузларда бузлар ирип башлайлар. Озенлерде буз акъымы екюнлене. Озенлер ташып башлайлар. Бу — баарь ташкъыныдыр. Учюнджи девир — баарьнинъ чечекленюви (ешиллик баари) — энъ девамлы ве дюльбер. Майыснынъ сонъунда о, яваш-яваш язгъа авуша.

Сёзнинъ манасыны биль

«*Ташкъын*» сёзю къар ве бузнынъ ирюви нетиджесинде, баарьде озеннинъ ташкъыны манасыны бильдире.

Ярыкълыкъ баари

Сувнынъ баари

Ешиллик баари

Акъылынъда тут!

Къарнынъ ирюви, хавузларда бузнынъ ирюви, буз акъымы, ташкъын — бу, джансыз табиатнынъ омюриндеки баарь адиселеридир.

Табиат достуна вазифе.

Эр бир баарь айы ичюн темсиллер тюшюнип тап. Баарь айларыны тенъештир. Олар акъкъында масал уйдур.

40-ынджы корюшюв. ТЕРЕКЛЕР БААРЬНИ НАСЫЛ КЪАРШЫЛАЙЛАР?

Сен тереклер ве чалыларнынъ омюриндеки баарь адиселери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Къышта осюмликлер насыл вазиетте олалар?

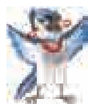

Мавы къанатлы Кокчекъуш икяе этти: «Осюмликлер — меним энъ яхшы достларым. Олар манъа мескен, къорчаланувгъа ер ве емек, гъыда берелер. Онынъ ичюн баарьде эр кунь мен оларны козетем. Атта тереклернинъ баарь омюрининъ такъвимини тиздим.

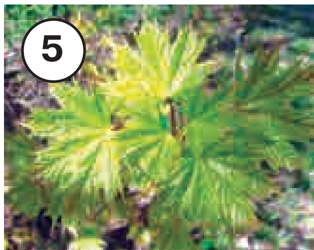

1) Акъкъайын ве къашыкъ агъачларда шыра юрюши башланды.

2) Фындыкънынъ купе чечеклери чечек ачты, талнынъ кумюш мышычыкълары сары чипчечиклерге ошадылар.

3) Тереклер ве чалыларда бурьтюклер ачылды.

4) Къара ве къырмызы торгъай юзюми гуллеп башлады.

5) Акъкъайын, къашыкъ агъач ве дигер тереклер эм де чалыларда япракълар пейда олды.

6) Мейва тереклери чечек ачып башладылар. Ювез, эрылгъан ве къансиер чечек ачып биткен сонъ, баарь яз келювине азыр олгъанын ишмар этер.

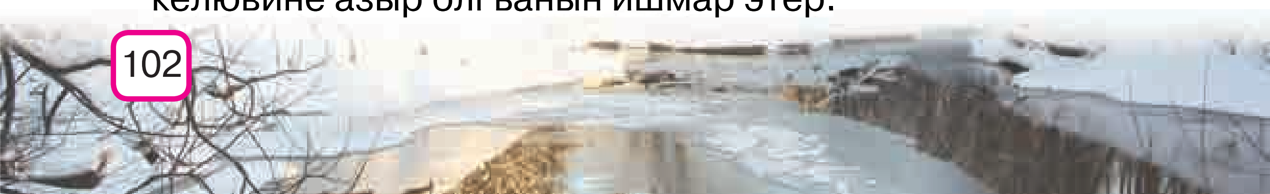

Акъылынъда тут!

Шыра юрюши, бурьтюклернинъ фышкъынлавы, япракъларнынъ ачылувы, чечек ачув — бу, осюмликлернинъ яшайышындаки баарь адиселеридир.

— Тереклерде шыра юрюшининъ башланувы насыл бельгиленгенини бильмеге истейсинъми? — деп сорады Мавы къанатлы Кокчекъуш ве девам этти. — Бурьтюклерни дикъкъатнен бакъ. Олар къабаралар. Терек далларынынъ тюсю денъише. Титрек къавакъ тереги кок-кумюш тюске бояла. Тереклернинъ даллары ешильтим тюсте олалар. Къабукътаки кичкене тешиклерден корюнир-корюнмез шыра акъып тура.

Мартнынъ сонъунда акъкъайынлар ичюн агъыр девир башлана. Адамлар оларнынъ лезетли витаминли шырасыны топлайлар.

Базы эменлернинъ былтырки япракълары энди тёкюле ве тазе япрачыкъларгъа ер бошата.

Биль ве достларынъа икяе эт! Кестане, алма тереги ве кийик эрикнинъ омюринде баарьде насыл денъишювлер олып кече?

Табиат достуна вазифе.

Баарьде инсанларнынъ кейфи насыл денъише? Озюнънинъ баарьдеки кейфинъ акъкъында икяе эт.

41-инджи корюшюв. АНГИ ОТ ОСЮМЛИКЛЕРИ БААРЬДЕ БИРИНДЖИ ОЛЫП ЧЕЧЕК АЧА?

Сен анги баарь осюмликлери Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильгенлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Сенинъ улькенъдеки анги осюмликлер биринджи олып чечек ачмагъа башлайлар?

Акъылынъда тут!

Акъкъайын ве кийик эрикнинъ япракълары ачылгъандже чечеклеген от осюмликлерине эрте чечек ачкъан осюмликлер, дейлер.

Акъбардакъ

Эки япракълы пролеска

Хохлатка

Тереклерде шыра юрюши башлагъанынен чокъйыллыкъ от осюмликлерининъ чечек ачув деври башлана. Баарь осюмликлерининъ анги бириси ильки олып чечек ачмагъа азырлана? Бу батыр — акъбардакътыр. Акъбардакълар пек дюльберлер. Онынъ ичюн орманларымызда оларнынъ сайысы эп азлаша. Пек надыр олгъан, сийрек расткельген къатмерли акъбардакълар Къырым дагъларында оселер.

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Акъбардакълар Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген. Олар девлет имаесинделер.

Баарь чечеклер байрамыны *кеч чечек ачкъан* осюмликлер девам эте.

Акъылынъда тут!

Акъкъайын ве кийик эрикнинъ япракълары ачылгъан сонъ чечеклеген от осюмликлерине кеч чечек ачкъан осюмликлер, дейлер.

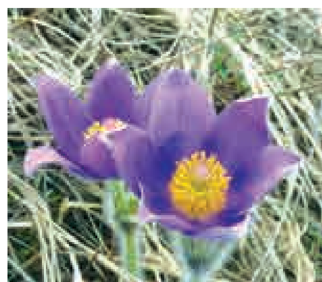

Сон Пейгъамбер дёгмеси Баарь къозу лялеси

Биль ве достларынъа икяе эт! Сенинъ улькенъде бу осюмликлернинъ ангилери осе? Сен даа насыл ильки баарь чечеклерини билесинъ?

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Сон ве баарь къозу лялеси Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильгенлер. Баарь осюмликлерини зевкънен сейир эт, лякин гульдестелер ичюн къопарма!

Фототапмаджа. Баарь осюмликлерини биль.

Табиат достуна вазифе.

Баарь осюмликлерини къорув акъкъында плакат азырла.

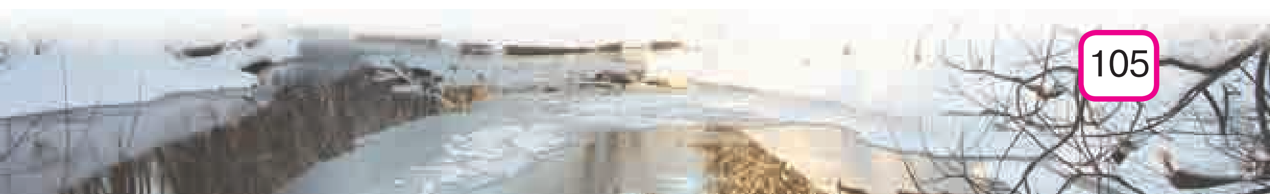

42-нджи корюшюв. БААРЬНИНЪ БИР КУНЮ КЪЫШНЫ БАКЪА, ДЕП НЕ ИЧЮН АЙТАЛАР?

Сен тарла, бостан ве багъчалардаки баарь ишлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла!

Себзе, тарла ве мейва экинлерине насыл осюмликлер аит?

Берабер группада чалышамыз

Бостан, тарла ве багъчаларда чешит-тюрлю экин сачынъыз эм де баарь ишлерининъ кетишатыны бельгиленъиз. Кимнинъ ери энъ яхшы оладжакъ? Мавы къанатлы **Кокчекъуш** баарьнинъ экин сачув ишлерини насыл догъру алып бармакъ кереклигини айтыр.

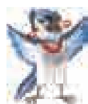

Мавы къанатлы Кокчекъушнынъ баарь меслеатлары

Бириндживден, аталар сёзюнинъ манасыны анълатынъыз:

- Баарь телебельни севмез.
- Баарьде сачмасанъ — кузьде джыймазсынъ, къышта агъларсынъ.

Экинджиден, экин сачув вакъты сыджакълар не вакъыт башлагъанына багълы олгъаныны акъылынъызда тутынъыз.

Учюнджиден, сувукълардан къоркъмагъаны ичюн къайсы экинлер эвельдже сачылгъаныны бильмек керек. Бой-

леликнен, ильки оларакъ эрте захирелер — джылап, арпа сачыла. Сонъ къызгъан топракъкъа шекер чюкюндири, мысырбогъдай, тары, къара богъдай урлукълары сачыла. Къозукъулакъ, таракъот, хавуч, согъан сувукътан къоркъмай. Хыяр, кабачки, согъан исе сыджакъны севген себзелер, оларны майыста сачалар.

Мейва экинлерини къар ириген сонъ отуртмакъ керек. Хусусан, бу ахудут, къара ве къырмызы торгъай юзюми, френк юзюмине аит.

Халкъ аляметлерини акъылынъда тут!

- Титрек къавакъ чечек ачса — хавуч урлукъларыны сачмакъ вакъты кельди.
- Акъкъайын ве кийик эрик япракълары ачылса — къартоп отуртамыз.

Табиат достуна вазифе.

Мектеп янындаки чечекликте баарь ишлерини отькермекнен багълы озь лейханъны теклиф эт. Санъа я да догъмушларынъа пенджере долабында ешиль согъан осьтюрмек сырасы кельген эдими? Теджрибенънен пайлаш.

43-юнджи корюшюв. БААРЬДЕ БОДЖЕКЛЕР НЕ ВАКЪЫТ ПЕЙДА ОЛАЛАР?

Сен боджеклернинъ яшайышына джанлы табиаттаки денъишювлер насыл тесир эткенлерини **билирсинъ**.

Хатырла! Баарь насыл девирлерге болюне?

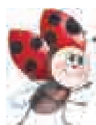

Сени боджеклернинъ яшайышынен ким тафсилятлы таныш этип олур? Эльбет, бизим къараманымыз — **Къызыл Кунеш.**

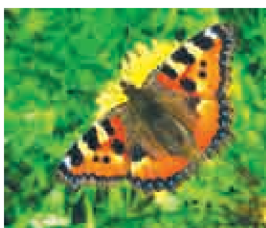

Крапивница

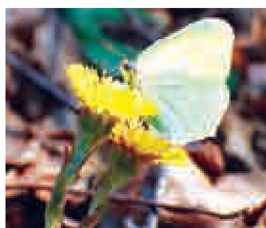

Лимонница

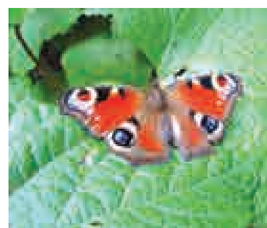

Куньдюзги павлин козю

— Тереклерде даа япрачыкълар ачылмагъанда, базы ерлерде исе даа къар яткъан вакъытта энди ильк кобелеклерни корьмек мумкюн. Крапивница, лимонница ве куньдюзги павлин козю, буюк кобелеклер сыфатында къышны кечирелер. Айны вакъытта дигер боджеклернинъ эксериети йымырта, къуртчыкъ я да къозачыкълар сыфатында къышны аткъаралар.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Фоторесимлерде тасвирленген анги боджеклерни къорчаламакъ керек?

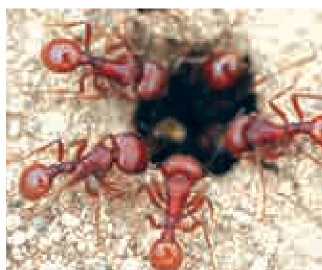

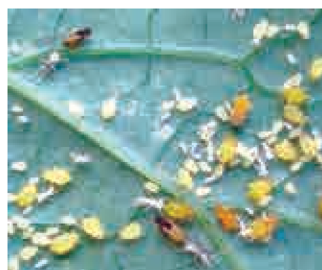

Кобелеклер пейда олгъанынен, балкъуртчылар балкъурт сепетлерини чыкъарып къоялар.

Эрте баарьде, тынмакъ бильмеген къарынджалар уяналар.

Тереклерде япракълар ешергенинен, оларны чокъ-тан-чокъ тыртырлар ве чешит дигер буюк ач олгъан боджеклер сарып алалар.

Тапмаджаларнынъ джевабыны тап!

- Вызылдадынъ учтынъ, къуш,
  Эль салладым, къоркътынъ, къуш,
  Къанатлары акъчиль, къуш,
  Татлы север ахмакъ къуш.
- Теречикке къонар,
  Гуль, чечектен аш топлар.
- Эки япракъ бир тенде,
  Кезер гульзар, чименде.

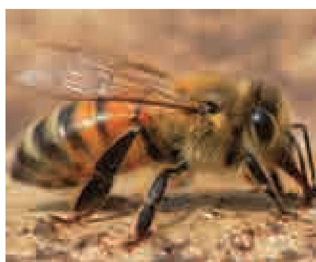

Акъылынъда тут!

Баарьде бутюн боджеклер кутьлевий суретте чокълашалар. Онынъ ичюн оларнынъ сайысы бирден арта.

Фототапмаджа. Боджеклерни биль.

Табиат достуна вазифе.

Баарьде ильки оларакъ уянгъан боджек акъкъында икяе тиз.

44-юнджи корюшюв. БААРЬДЕ БАЛЫКЪЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен баарьде балыкъларда чокълашув деври башлагъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Балыкълар насыл къышлайлар?

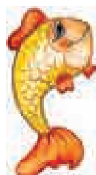

Балыкъларнынъ баарьдеки яшайышы акъкъында бизим достумыз — **Алтын пуллу Табон** балыгъы икяе эте:

— Хавузлар узериндеки бузлар ирип, сув къызгъан сонъ балыкълар тюбден сув узерине якъынджа ялдап котерилелер. Тезден оларнынъ чокълашув деври — хавъяр ташлав башланаджакъ. Балыкълар хавъяр ташламакъ ичюн онъайтлы ерлер къыдыралар. Олар ялыларгъа якъын ерлердеки сув баскъан тынч кемерлерни я да сув лялесининъ гурь ёсунларыны, яни хавъярны ювып кете биледжек шиддетли сув акъымы олмагъан ерлерни севелер. Сазан (кийик карп), озен алабалыгъы, сом балыгъы хавъяр ташламакъ ичюн айрыджа ерлер къыдырып отурмайлар. Олар яшагъан ерлеринде чокълашалар.

Сазан

Озен алабалыгъы

Сом балыгъы

Хавъяр ташлав вакътында бир чокъ балыкъларнынъ тышкъы корюнюши баягъы денъише.

Биринджи олып турна балыкълар хавъяр ташлайлар. Олар буны буз акъымы биткенинен япалар. Ондан сонъ чабакъ балыгъы, алабалыкъ ичюн хавъяр ташлав вакъты келе. Хавузлар яхшы къызгъан сонъ карп, табон балыгъы чокълашмагъа башлайджакъ.

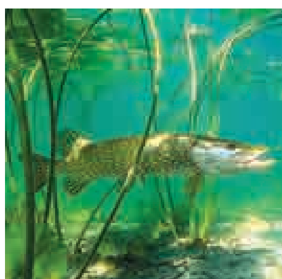
Турна балыгъы

Чабакъ балыгъы

Табон балыгъы

Бир чокъ балыкълар хавъяр ташлавдан сонъ озь келеджек балаларыны къайгъырмайлар ве хавъярны ташлап кетелер. Лякин бу сом балыгъына хас дегиль. Сом балыгъы хавузнынъ тюбюнде хавъярчыкълар ичюн кичкене чукъурчыкъ къаза. Бундан сонъ эркек ве ыргъачы балыкълар оларны къоруйлар. Озен балыкъларынынъ балычыкълары сюрюнен ялдайлар ве чокъусы буюклерсиз кечинелер. Балычыкълар пек чокъ ола, лякин оларнынъ эписи осип етишмейлер. Чюнки «балалыкъта» оларны эр тарафтан телюке беклей: хавузларнынъ къурувы я да пусюрленюви, йыртыджы балыкълар ве кийик айванлар.

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Чокълашув деври — хавъяр ташлавнынъ — балыкъларнынъ яшайышында айрыджа эмиети бар. О насыл кечкени бизим хавузлардаки балыкъларнынъ сайысына тесир эте! Хавъяр ташлав вакътында балыкъ тутмакъ ясакъ этильген!

Фототапмаджа. Балыкъларны биль.

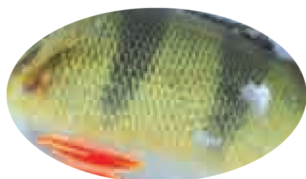

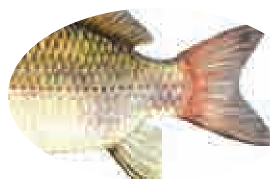

Табиат достуна вазифе.

Балыкъларнынъ баарьдеки яшайышлары акъкъында «Энъ акъыллы» телеоюн ичюн суаль-джевапларны тиз.

45-инджи корюшюв. КОЧЮДЖИ КЪУШЛАР ДЖЕНЮПТЕН НЕ ВАКЪЫТ КЪАЙТЫП КЕЛЕЛЕР?

Сен кочюджи къушларнынъ баарьдеки яшайышлары акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Анги къушлар — кочюджи, ангилери — отуракъ, ангилери исе къышлагъан сойлары?

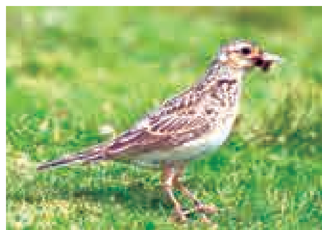
Чочамий торгъай

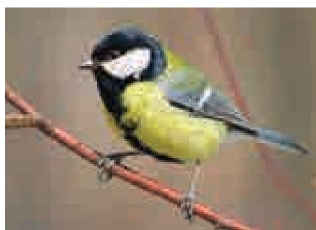
Баштанкъара

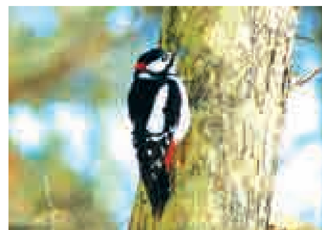
Такътакъкъуш

Сыгъырчыкъ

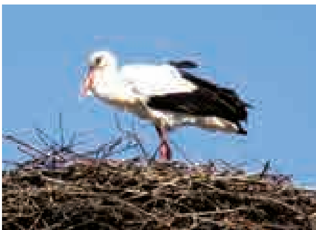
Беяз лейлек

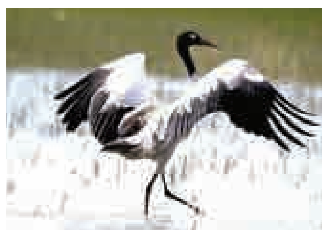
Турна

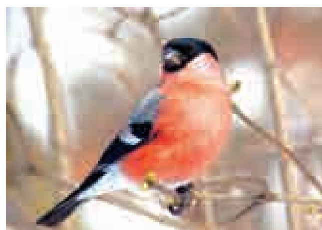
Къаркъуш

Шеэр къарылгъачы

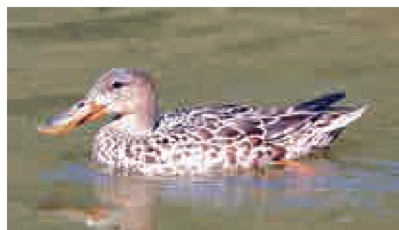
Узунбурун папий

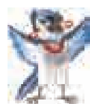

Мавы къанатлы Кокчекъуш къушлар баарьни насыл къаршылагъанлары акъкъында икяе этмек истей. Онынъ икяесини динъле: «Баштанкъара даа къышнынъ чиллесинде баарь якъынлашкъаны акъкъында хабер эте. О, бизим улькемизде къышлагъан къаркъушларгъа эвге къайтмагъа азырланмакъ кереклигини санки дерсинъ хатырлата.

Сыджакъ улькелерден ватангъа биринджи олып чочамий торгъайлар учып келелер.

Мартта Украина Къырмызы китабына кирсетильген йыртыджы къушлар — чайлакълар учып келелер. Оларнынъ артындан — чагъалалар, кийик папийлер, беяз лейлеклер.

Апрельнинъ сонъунда къарылгъач, бульбуль, кукук-къуш учып келе.

Къушларнынъ эписи бир вакъытта къайтып кельмей. Бирлери эвлерине ашыкъалар, дигерлери боджеклер, къуртчыкълар ве тыртырлар эр кес ичюн етерли олгъаныны беклейлер.

Баарьде къушлар дженюптен эвге къайтып кельгенлеринен, бирден бала чыкъармагъа азырланып башлайлар. Эркек сойлары баарьде ыргъачы къушлардан эртедже учып келелер, юва къурмакъ ичюн ер сечип ерлеше ве озьлерине чифт тапалар. Ондан сонъ къушлар энди бераберликте юваны абаданлаштыралар, йымырта къозлайлар ве къушчыкъларны беслейлер».

Табиат достуна вазифе.

Къушларнынъ баарьдеки яшайышлары акъкъында икяе эт. Тувгъан улькенъе анги къушлар биринджи олып къайтып кельгенлерини биль. Оларны къаршыламакъ ичюн нелер азырламакъ керек? Ресимлерни бакъып чыкъ ве «Къанатчыкълар не икяе эттилер?» мевзусында тылсымлы бир икяе уйдур.

46-нджы корюшюв. БААРЬДЕ КИЙИК АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ??

Сен кийик айванларнынъ яшайышында баарьдеки денъишювлер акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Къышта анги кийик айванлар фааль омюр тарзыны алып баралар, ангилери исе юкълайлар?

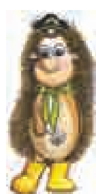

Айнеджи Кирпичик къышлыкъ юкъусындан уянгъан ве кийик айванларнынъ баарьдеки ишлери акъкъында къуванчнен икяе эте: «Баарь — эм чокъ бекленильген, эм де телюкели бир девирдир. Баарьдеки ташкъын айванларны сыджакъ юваларындан ве дигер сыгъынув ерлеринден къувып чыкъара. Лякин сув басувы оларнынъ омюри ичюн телюкели олмаса, олар озь ишлеринен огърашаберелер.

Кийик айванларгъа урбаларыны денъиштирюв — *баарьлик тюк тёкюв* вакъты келе. Олар озь сыджакъ ве ачыкъ тюстеки къышлыкъ курклерини — пек къалын олмагъан ве къоюджа тюстеки союна денъиштирелер. Сансарчыкъ къыштаки куль тюстеки «урбасы»ны ачыкъ джийрен тюстеки янъы «антерчик»те, горностай къуйругъынынъ уджу къара олгъан мешур бем-беяз къырал куркюни энди къонъур тюске денъиштире. Онынъ озю исе севине, чюнки шимди къонъур тюс оны беязындан зияде гизлейджегини биле.

Бакъып чыкъ ве акъылынъда тут! Горностай — гъает сийрек айвандыр. О, Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген.

Баарьде айванларнынъ балачыкълары догъа. Сансарнынъ ювасында сансарчыкълар къыбырдашалар. Къашкъырнынъ гизли ювасында — къашкъырчыкълар. Кийик домуз, сыгъын, къараджа, сув самыры, вашакъларнынъ балачыкълары да пейда олалар. Сувсарнынъ къувушында да айванчыкълар догъды. Борсукънынъ къаранлыкъ, лякин темиз ювасында да — эвлятлар. Къундузларнынъ суваcты эвчиклеринде де къундузчыкълар догъды.

Кийик айванчыкъларнынъ балалыгъы — *окъув деврídир*.
Сен окъувны кузьде башлайсынъ, кийик айванчыкълар исе — баарьде. Ве олар яхшы билелер: этрафтаки алемни бильмек, озюнъе емек тапмакъ ве телюкеден къуртарылмакъ ичюн, яхшы окъумакъ керек. Кийик айванчыкъларнынъ базар куньлери, байрам ве татиллери ёкътыр. Чюнки олар «орман мектеби»нде кийик табиатта насыл сагъ къалмалы киби энъ муим фенни огренелер.

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Орманда апансыздан кийик айванчыкъларны расткетирсенъ, оларны ормандан алып кетмеге ынтылма. Биль — оларнынъ анасы якъында булуна ве оларны козете.

Табиат достуна вазифе.

Баарь «орман мектеби»нде бир де-бир кийик айванчыкънынъ (сен бегенген сою) окъувы акъкъында икяе эт.

47-нджи корюшюв. БААРЬДЕ ОЗЮНЪНИ ТАБИАТТА НАСЫЛ АЛЫП БАРМАЛЫ?

Сен баарьде озюнъни табиатта алып барув къаиделери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Осюмликлер ве айванларгъа зарар кетирмемек ичюн табиатта озюнъни насыл алып бармалы?

Баарьде дюльбер чечеклери олгъан чокъ осюмликлер чечек ача. Булар — *акъбардакъ, майыс пейгъамбер дёгмеси, баарь къозу лялеси, индже япракълы шакъайыкъ*. Оларнынъ эписи пек дюльбер. Онынъ ичюн базыда инсанлар оларны гульдестелер ичюн аджымайып къопаралар. Чечеклери къопарылгъан осюмликнинъ мейвасы ве урлугъы олмай, демек о, чокълашмайджакъ. Къопарылгъан чечеклер тез солуй ве оларны котерип аталар.

Анемон

Шакъайыкъ

Крокус

Ойле де ола ки, инсанлар осюмликлерни къопармасалар биле оларны харап этелер. Бунынъ себеби — оларны таптайлар. Адам орман ичинде кете, табиатнен зевкълана, аякъ тюбюнде исе назик сувлу саплар къырыла, ерде таптала. Аякъ тюбюндеки топракъ ныкътала, ондан тёпеге назик филислер энди ич бир вакъыт чыкъып оламазлар.

Акъылынъда тут!

Орманда кёр-кёране юрьме. Ёл я да сокъачыкъ бою юрьмеге тырыш.

Эм балалар, эм буюклер къушларнынъ отювини динълемек ичюн орманларгъа бармагъа севелер. Лякин акъылынъда тут!

Юваларнынъ янына бармакъ олмай. Сенинъ излеринъе бакъып кийик айванлар юваны тездже тапып, оны гъайып эте билелер. *Ич бир вакъыт ювагъа токъунма*, чюнки телюкени дуйып буюк къушлар оны терк эте билелер. *Ювадан тюшкен къушчыкъларны эвге алып кетме*. Оларны ана-бабалары къайгъыра, ашата ве имае этелер. Базыда оларгъа юва тарашлыкъ эте!

Баарьде ве язнынъ башында ормангъа копекнен барма. О, бичаре къушчыкъ я да кийик айванчыкъны тутып, къоркъуза биле.

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Къабугъы беяз, даллары индже, кевдесинден шыра акъа. Бу недир?

Табиат достунынъ хатырлатмасы

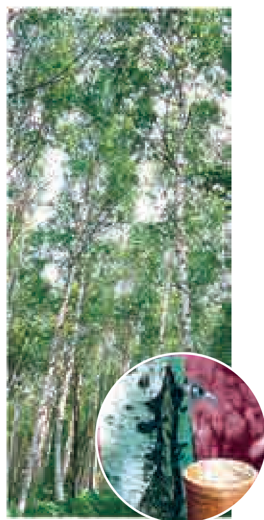

Акъкъайын шырасыны топлав къаиделери.

- Яш тереклернинъ шырасыны топламакъ олмай;
- шыра акъызмакъ ичюн, кевденинъ тешигине улукъ пекитмек керек;
- шыраны алып битирген сонъ тешикни мытлакъа тыкъатмакъ керек (чамыр, пластилиннен).

Табиат достуна вазифе.

Баарь мевсиминде табиатта озюнъни алып барув къаиделерини тюшюнип бакъ ве язып ал.

48-инджи корюшюв. ШЕЭР ВЕ КОЙЛЕРДЕ ИНСАНЛАРНЫНЪ НАСЫЛ БААРЬ ИШЛЕРИ БАР?

Сен шеэр ве койлердеки инсанларгъа баарь насыл къуванч ве къайгъырувлар кетиргенини **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде ве къышта инсанлар тувгъан шеэр я да койлериндеки сокъакъларнынъ темизлигини насыл къайгъырдылар?

Ана-Табиатнынъ бедий галереясы

Хыдырлез байрамы

Ольга Кравченко.
Баарь салынджакълары

Тюшюнип бакъ! Тувгъан шеэринъ я да коюнъ баарьде дюльберлешмеси ичюн нелер япмакъ керек?

Берабер чифт олып чалышамыз

Талебелер мектеп азбарында темизлик ве тертип олгъаныны къайгъыргъанлары акъкъында икяе тиз.

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Чечекликлер, раатлыкъ багъчалары ве багъчаларда насыл осюмликлер чечек ачалар?

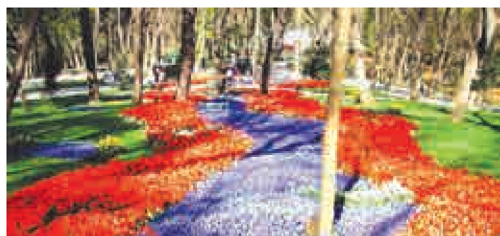

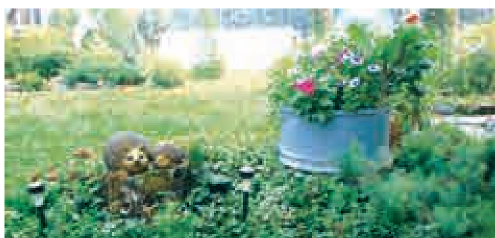

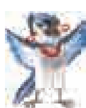

Мавы къанатлы Кокчекъуш меракъланды: «Баарьде аваны кунь эвельден насыл бильмели?»

Март

Озен ве голлерни къаплап алгъан бузнынъ устюнде сув пейдаланды, демек тезден сыджакъ оладжакъ.

Апрель

Балкъуртлар балкъурт сепетлеринден эрте учып кеттилер — эрте ве бирден башлангъан баарьнинъ алямети.

Май

Майыста эки сувукъ бар: кийик эрик чечек ачкъанда эм де эмен япракъ чыкъаргъанда.

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Чува чечек, къадифе чечек ве дигер осюмликлернинъ кузьде топлангъан урлукъларыны буюклерге баарьде сачмагъа ярдым этмеге унутма.

Табиат достуна вазифе.

Шеэрде ве койде яшагъан инсанларнынъ баарьде япкъан ишлерини тенъештир. Догъмушларынъ ава акъкъында насыл халкъ аляметлерини бильгенлерини сорап биль. Бу аляметлер эр вакъыт амельге кечеми?

49-ынджы корюшюв. БААРЬДЕ ТАБИАТТА НАСЫЛ ДЕНЪИШМЕЛЕР ОЛА?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен баарьде табиатны насыл козетмек кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Кузьде ве къышта тувгъан ульке табиатынынъ козетювлери насыл план боюнджа отькерильген эди?

Табиатны козетемиз:

① Кунешнинъ уйле маалиндеки вазиети	Кольге узунлыгъыны гномоннен ольчев
② Ава арарети	
③ Кокнинъ вазиети	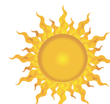 Пус Булутлы Ачыкъ

4 Ягъынлар	Къарлы ягъмур Ягъмур Кучьлю ягъмур
5 Ель 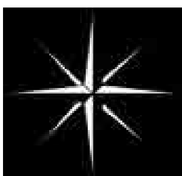	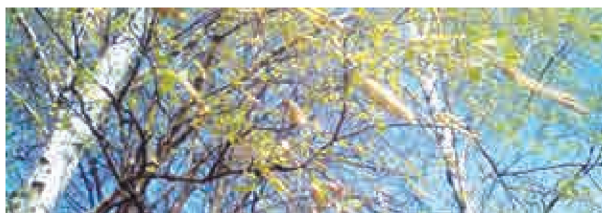
6 Осюмликлернинъ баарьдеки вазиети	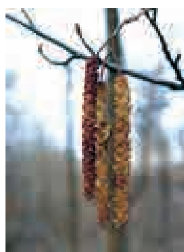
7 Боджеклер, къушлар, кийик айванларнынъ яшайышы	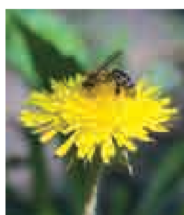 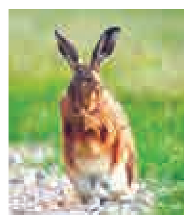

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Буюклернен берабер баарь мусафирлери — къушлар ичюн ювалар ясап азырланъыз.

Табиат достуна вазифе.

Джансыз табиатта, осюмликлер ве айванларнынъ яшайышында баарьнинъ насыл ильки аляметлерини коре бильдинъ?

50-нджи корюшюв. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: БААРЬДЕКИ ТАБИАТ ВЕ АВА АКЪКЪЫНДА МЕН НЕЛЕР БИЛЕМ?

Сен осюмликлернинъ инкишафы, айванлар ве инсанларнынъ яшайышы баарьдеки табиатнынъ вазиетинен насыл багълы экенини анълагъанынъны, баарь мевсиминде табиат ичинде озюнъни насыл алып бармакъ керекликини бильгенинъни **исбатларсынъ**.

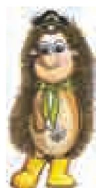

Айнеджи Кирпичик вазифелерни беджермекни теклиф эте.

1. Баарь — бу, табиатнынъ ____________________ ____________________ кечкен ёлудыр.

Джумлени толдур.

2. Къарларнынъ иримеси, хавузларда бузнынъ йылышувы, буз акъымы, ташкъын — бу, ____________ табиатнынъ омюриндеки баарь адиселеридир.

Тюшип къалгъан сёзни къой.

3. Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген:

1) акъбардакъ;
2) ляле;
3) эрылгъан;
4) акъкъайын.

Догъру джевапны сечип ал.

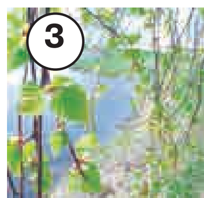

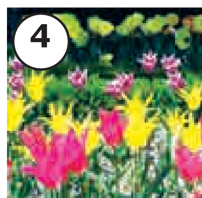

4. Табиатта булунгъан бутюн инсанлар орманда, чёльде, чайырларда чечек ачып тургъан осюмликлерни къопарсалар, не олур?

5. Инсанлар кийик баарь осюмликлерининъ гульдестелерини сатын алмасалар, не олур?

6. Орманда бичаре къушчыкъларны я да кийик айванларнынъ балаларыны тапсанъ, насыл арекет этеджексинъ?

Табиатны меракънен сейир этюв дакъикъасы

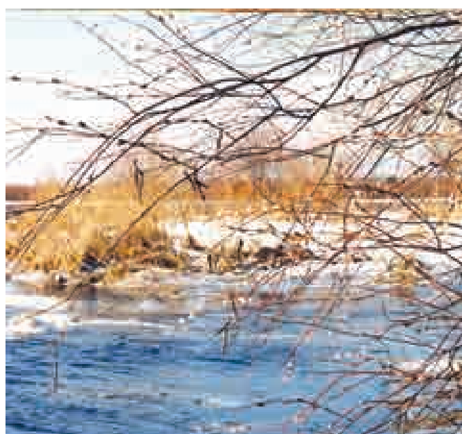

Бир дакъикъагъа токъта, манзараларны меракънен сейир эт ве бизим баарь сеятымызны хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ ве нелер акъылынъда къалды? Достларынъа нелер акъкъында икяе этмеге истединъ? Сени нелер айретте къалдырды я да шашырды? Куньделик яшайышта сен насыл бильгилерни къуллана билесинъ ? Энди исе дёртюнджи сеятымызгъа — язгъа мусафирликке ёнеймиз.

Дёртюнджи сеят

Икметли халкъ ибареси:
Балкъуртлар — чечеклерге, балалар исе яз куньлерине къуваналар.

ТАБИАТ ЯЗДА

ЯЗДА МУСТАКЪИЛЬ КОЗЕТЮВЛЕРНИ АЛЫП БАРМАКЪ ИЧЮН ВАЗИФЕЛЕР

Джансыз табиат	**Джанлы табиат**
Кунешнинъ уйле маалиндеки юксеклиги Куньдюз ве гедже узунлыгъынынъ денъишюви Кокнинъ вазиети Ягъынлар: ягъмурлар, кучьлю ягъмурлар Ельнинъ ёнелиши	**Осюмликлер** Чешит осюмликлернинъ чечек ачувы ве берекет берюви Экинлерни чалувнынъ башланувы ве сонъу **Айванлар** Боджеклер, балыкълар, къушлар ве кийик айванларнынъ яшайышы

ЯЗДА ТАБИАТНЫ НАСЫЛ КОЗЕТМЕЛИ

Яз айлары ве онынъ учь деври		Ава арарети	Кокнинъ вазиети — булутлылыкъ
Июнь — язнынъ башы		+ 15° + 20° + 25°	
Июль — язнынъ ортасы		+ 25° + 30° + 25°	
Август — язнынъ сонъу		+ 30° + 25° + 20°	

ТАБИАТНЫНЪ ЯЗ ТАКЪВИМИ

Джансыз табиатта табиат адиселери	Осюмликлернинъ омюрюнде табиат адиселери	Айванларнынъ омюрюнде табиат адиселери
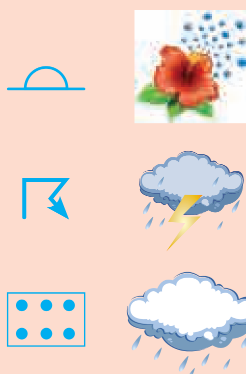	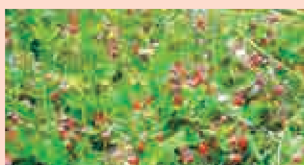 Пападие ве чанъ чечеклер чечек ача. Дагъ джилеги ве кираз пише	Сюкюнет айы — къушларнынъ балалары пейда олалар
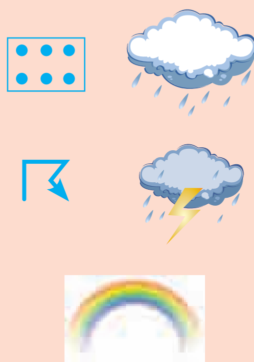	Юке тереклери чечек ачып битирелер. Пичен чалына. Вишне ве зердали пише	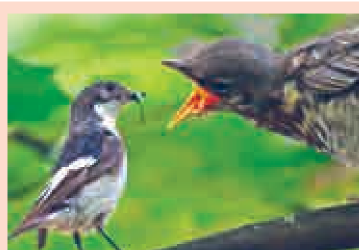 Къушчыкълар юваларындан учып кеттилер
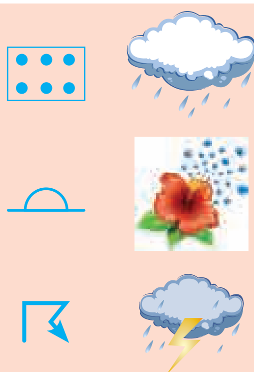	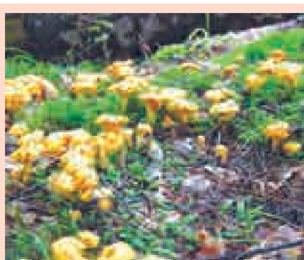 Къызгъын экин чалына. Мантарлар пейда ола.	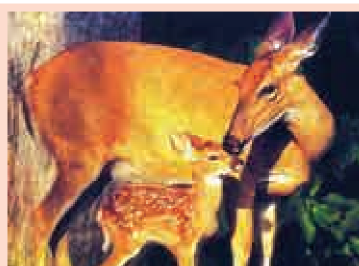 Айванлар озь балаларыны къайгъыралар

51-нджи корюшюв. ЯЗНЫНЪ АЛЯМЕТЛЕРИ НАСЫЛ?

Сен яз айларынынъ адларында насыл табиат адиселери акс олунгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла ве тюшюнип бакъ! Сенинъ фикринъдже, баарь не вакъыт бите? Майыста язнынъ анги аляметлерини козетмек мумкюн?

Акъылынъда тут!

Яз — бу, табиат баарьден кузьгедже кечкен ёлдыр.

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясы

Амди Мустафаев.
Озен манзарасы

Нури Якъубов.
Гульгюли басамакълар

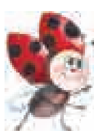

Кунеш меракъланды: «Инсанлар яз айларыны не ичюн бойле адландыргъанлар?»

ИЮНЬ. Бу айда къызыл кунеш парылдай эм де йылда энъ узун кунь ола. Патлакъчанакълар гурь чечек ача, дагъ джилеги ве кираз пише.

ИЮЛЬ. Июнь айында чечек ачкъан юке терегинден балкъуртлар бал топлайлар.

Тюшюнип бакъ! Балдан гъайры июль айы даа нелер-нен мешур?

АВГУСТ. Бу зираатчылар ичюн энъ муим ай. Чюнки шу вакъыт экин чалув — захире осюмликлерини джыйышты-рув екюнлене.

Оракъ

Яз айлары акъкъында халкъ ибарелери

Июнь	Июль	Август
Къаз кельсе, яз келе.	Яз ягъмуры тез кечер.	Язнынъ самтыгъы къыш-нынъ алтыныдыр.
Июньде адамлар язгъа къувана, балкъуртлар чечекке.	Яз къышны тойдырыр.	Августнынъ бир куню, къышнынъ бир афтасыны бакъар.

Берабер группада чалышамыз

Яз айлары акъкъында халкъ ибарелерининъ манала-рыны анълатынъыз.

Бирге чифт олып чалышамыз

«Биз язны не ичюн севемиз?» мевзусында икяе тизинъиз (*бу саифеде ерлештирильген ресимлерни къулланмакъ мумкюн*). Ресимлерде яз айларынынъ насыл аляметлерини коре бильмек мумкюн?

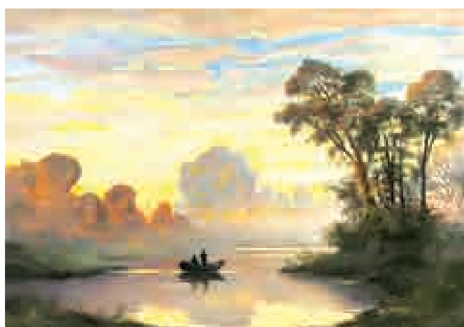

Табиат достуна вазифе.

Сен энъ зияде анги яз айыны бегенесинъ? Джевабынъны исбатла. Яз айлары ненен фаркъ эткенлерини тенъештир. Олар ичюн темсиллер тюшюнип тап.

52-нджи корюшюв. ЯЗДА ДЖАНСЫЗ ТАБИАТ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен язда олгъан табиат адиселери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Окъув йылы девамында куньдюз ве гедженинъ узунлыгъы насыл денъишти? Сен мектепке азырлангъанда энди пенджеренъе кунеш урамы?

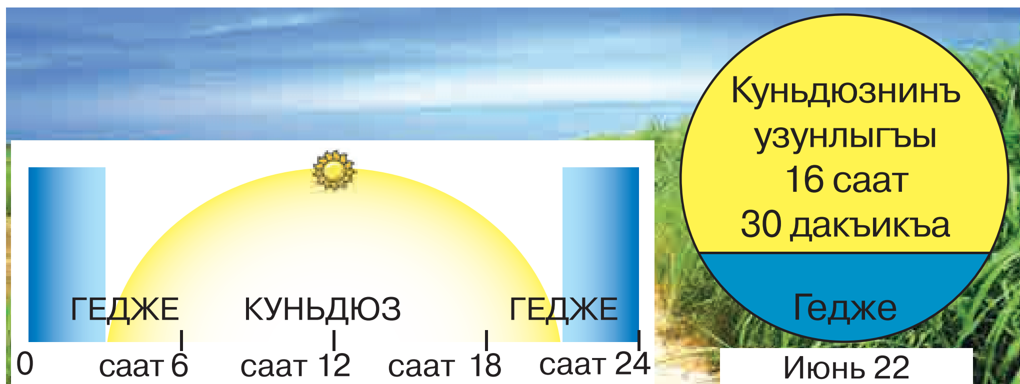

Акъылынъда тут!

Июнь 22 — йылдаки энъ узун куньдюз ве энъ къыскъа гедже — кунешнинъ турувы. Сонъ куньдюзнинъ узунлыгъы эксильмеге, гедженинъки исе — узаймагъа башлай.

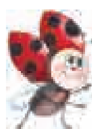

Къызыл Кунеш хатырламакъны риджа эте: «Язда джансыз табиатта насыл денъишюввлер ола?»

Берабер чифт олып чалышамыз

Яздаки ава акъкъында **икяе тизинъиз**.

Тапмаджанынъ джевабыны тап!

- Булут булутны къамчылар.
  Коктен козьяш тамчылар.

Сыджакъ. Этраф чым-чырт. Тынчыкъ. Къыздыра. Лякин бирден кокни къап-къара булут къаплап алды. Эр ер къаранлыкъ олды. Кучьлю ягъмур якъынлаша. Бирден ель котерильди. Бириндж ири тамчы ерге тюшти. Ондан сонъ экинджиси, учюнджиси... Ягъмур тамчылары бир-бири артындан тасырдап башлады ве сельге айландылар. Бирден кокте ярыкъ къырыкъ сызыкъ — йылдырым ойнады. Ве шу ань кок гудюрдеди. Апансыздан ягъмур тамчылары ерине ерге бурчакъ ягъып башлады.

Яваш-яваш бурчакъ токътады, сель сакинледи. Булут ёлуны девам этти. Кок ачыла. Булут артындан кунеш чыкъты, ве кокте чешит ренкли кемер — кок къушагъы пейда олды.

Акъылынъда тут!

Кучьлю ягъмур — бу, кок гудюрдюси ве йылдырым иле олгъан яз табиат адисесидир. Кучьлю ягъмур вакътында кучьлю ель эсе ве ягъмур ягъа. Кучьлю ягъмурлар йылнынъ сыджакъ мевсиминде, энъ зияде язда ола тургъан.

Табиат достуна вазифе.

Кучьлю ягъмур вакътында озюнъни насыл алып бармакъ кереклиги акъкъында икяе эт.

53-юнджи корюшюв. ЯЗДА ОСЮМЛИКЛЕРНИНЪ ОМЮРИ НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен осюмликлер яшайышынынъ яздаки хусусиетлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Баарьде тереклер, чалылар ве от осюмликлерининъ омюринде насыл денъишмелер олды?

Мавы къанатлы Кокчекъуш меракъланды:

— Сен яз башлангъаныны насыл билирсинъ? — ве девам этти. — Къансиер ве итбурун чечек ачып, чайыр ёнджасы къызарып башлагъанда яз келе. Хавузларнынъ устюнде исе ряска пейда ола.

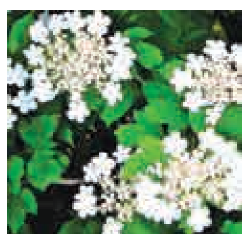

Къансиер

Итбурун

Чайыр ёнджасы

Ряска

Менджесине, яздан яхшы мевсим ёкътыр! Орманлар гурь япракъларгъа кийинди. Тереклерде урлукълар пишелер. Мына, даллы-будакълы эмен тура. О — къоджаман орман батыры — тереклернинъ энъ юксек ве кучьлюсидир. Эмен козьге корюнмейип чечек ача. Чырайсыз чечеклерден яз девамында пелит фындыкълары пише. Дикъкъат эт: пелит фындыкълары тек 50 йылдан зияде оськен эменлерде ола!

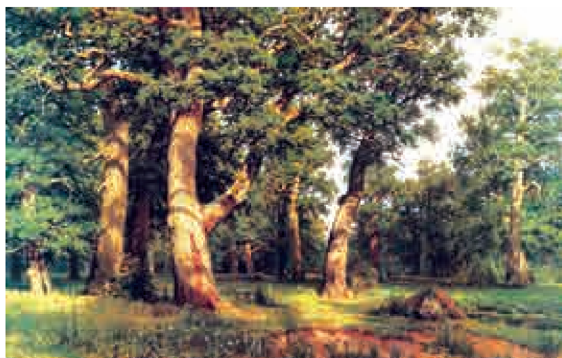

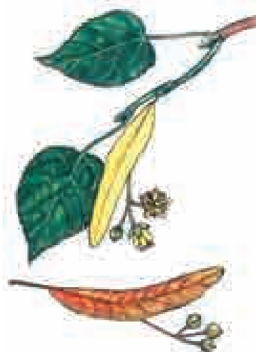

Кийик эрикнинъ чечек ачувы исе — акъикъий байрамдыр. Тереклер арасында тек кийик эрик баарьде дегиль де, язда чечек ача. Топ чечеклерге топлангъан онынъ бེяз-сары чечечиклери не къадар дюльбер ве къокъулы! Эр бир топ чечекнинъ устюнде узун ачыкъ ешиль тюсте шемсиечик осип чыкъа. О, чечекни ягъмурдан къапата. Кузьде исе чечекнинъ бу къанатлы къысмы кийик эрик урлукълары ичюн парашютке чевириледжектир.

Яз ерни ешиль килим киби чешит-тюрлю отларнен къаплап ала. Эр бир осюмликнинъ озь сыры бар. Мисаль ичюн, *чанъ чечегини* алайыкъ. Бу осюмликнинъ бир чечеги бир афта чечек ача. Я сапта къач чечек бар? Чанъ чечегининъ гъонджеси тёпеге, чечеклери исе ашагъы бакъалар — ягъмурдан къорчаланалар.

Пападиени ким севмей? Я онынъ акъикъий ильмий ады *нивяник* олгъаныны билесинъизми? Нивяникнинъ ильки чечеклери пейдаланувы бизге яз башлангъанындан хабер бере.

Чанъ чечеги

Нивяник

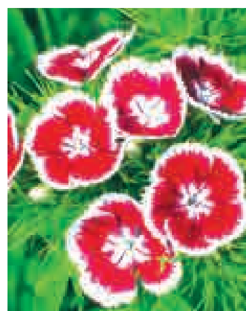
Къаранфиль

Сусан-Хоразчыкълар

Табиат достуна вазифе.

Гульдесте ве гульчемберлер ичюн кийик осюмликлернинъ чечеклерини къопармагъа олмагъаныны исбатла. Пападие-нивяник эм де чанъ чечеги арасында бу мевзугъа аит субет уйдур ве алып бар.

54-юнджи корюшюв. ЧАЙЫРЛАР ВЕ ХАВУЗЛАРНЫНЪ ЯНЫНДА НАСЫЛ ОСЮМЛИКЛЕР ОСЕ?

Сен чайырлар не олгъаныны, ондан да гъайры оларда ве хавузларнынъ янларында насыл осюмликлер оськенини **билирсинъ**.

Хатырла! Орманда анги осюмликлер зиядедже?

Кунеш бильмеге истей: «Чайыр не экенини билесинъми?»

Акъылынъда тут!

Адет узьре, чайыр — бу, от осюмликлеринен къаплангъан тегиз ердир.

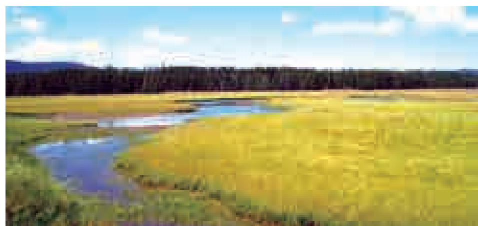

Чайырларда базы ерлерни чалылар къаплагъан ер я да айры тереклерни корьмек мумкюн. Къуру ве дым чайырлар ола.

Къуру чайырларда осюмликлер сувсызлыкътан чекишелер. Онынъ ичюн мында садеф от, дживан перчем, цикорий осе. Топракънынъ къурып къалувы оларгъа зарар кетирмей.

Садеф от

Дживан перчем

Цикорий

Садеф отунынъ сапы тёпесинде сары чечеклерден бир «къалпакъ» ерлеше. Садеф оту чешит хасталыкъларны тедавийлемеге ярдым эте. Бу — аджайип илядж оту.

Дживан перчеми де илядж отларына аит. Онынъ сапы къатты. Онынъ устюнде къач дане япракъ олгъаныны саймагъа тырыш. Бельки де, бинъ дане бардыр.

Цикорий осюмлигини акъылынъда тут. Онынъ сапы 120 сантиметр узунлыкъта ола. Кимнинъ бою юксекче: цикорийнинъкими я да сенинъкими? Бу осюмликни емеклер китабына кирсетмек мумкюн — онынъ тазе япракълары ве тамырыны ашкъа къошалар.

Чайырлар озен ве голлернинъ якъынларында ерлеше. Дым чайырларда сувлу отлар: тимофеевка, тилькикъуйрукъ ве дигерлери осе. Олар тувар айванлары ичюн яхшы емдир.

Тимофеевка

Мышиный горошек

Тилькикъуйрукъ

— Энди исе озен ялысына якъынджа барайыкъ, — деп айтты Кунеш. Ялы янында оськен осюмликлер: къаверенкли «бешиги» олгъан рогоз, къамыш ве аир. Окъ япракъ эм сувда, эм де топракъта яхшы осе. Нилюфер исе тек сув ичинде яшай биле.

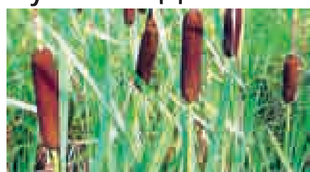
Рогоз

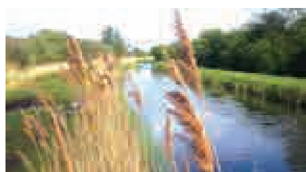
Къамыш

Аир

Табиат достуна вазифе.

«Ешиль иляджхане» оюны ичюн чайырларда оськен иляджлы отларнынъ джедвелини тиз.

55-инджи корюшюв. БУТЮН ОРМАН ЕР ЕМИШЛЕРИНИНЪ ДАДЫНЫ БАКЪМАКЪ МУМКЮНМИ?

Сен ашалгъан ве ашалмагъан орман ер емишлери акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Сен насыл орман осюмликлерини билесинъ? Орман инсангъа насыл файда кетире?

Айнеджи Тилькичик сени орман ер емишлеринен таныш этер: «Бугунь бизни унутылмайджакъ орман сеяаты беклей. Озюнънен сепет ал, чюнки сен анда чокътан-чокъ лезетли ер емишлерини тапа билесинъ! Лякин орманда оськен бутюн ер емишлерининъ дадыны бакъма! Чюнки оларнынъ арасында ашалгъан сойларындан гъайры зеэрли сойлары да бар. Иште, башта насыл ашалгъан ер емишлери олгъаныны биль».

Дагъ джилеги

Ахудут

Нарат джилеги

Бурюльген

Дагъ джилегиязнынъ биринджи ярысында пише ве къырмызы данелери орманларда кунешли аланлар ве орман кенарларында пише. Тазе ер емишлери пек файдалы, оларнынъ тедавийлев хусусиетлери бар. Бир авуч дагъ джилегини ашасанъ, сагълам, тендирист ве такъатлы олурсынъ. Орман ахудуты тереклер тюбюнде, яш теречиклер оськен я да тереклер кесильген ерлерде осип, чалылыкъны мейдангъа кетире.

Зеэрли осюмликлер: сакъът ол!

Бабугъан отунынъ емишлери зеэрлидир! Оларны элинъе биле ич те алма! Бу осюмликнинъ чечеклери де хафлыдыр. Оларны къокъласанъ биле башынъ агъырыр ве айланыр.

Орманларда къаргъакозь адлы зеэрли осюмликни расткетирмек мумкюн. Къара къавал агъач данелерининъ де дадыны бакъайым деме. Бу — ашалмагъан, зеэрли ер емишидир. Майыс пейгъамбер дёгмесининъ къырмызы ер емишлери де пек хавфлы.

Зеэрли осюмликлер арасында хасталыкъларны тедавийлемек ичюн тиббиятта къулланылгъан сойлары да бар.

Зеэрли осюмликлернинъ корюнюши насыл экенини дикъкъатнен бакъып чыкъ. Оларнынъ адлары акъылынъда къалсын!

Бабугъан от

Къаргъакозь

Къара къавал агъач

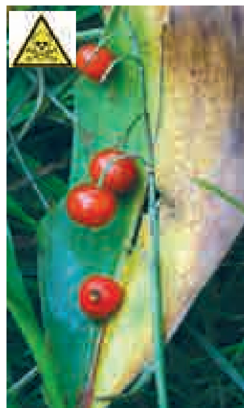

Пейгъамбер дёгмеси

Табиат достуна вазифе.

Санъа узакъ мемлекеттен достунъ кельгенини фараз эт. Бизим орман ер емишлерининъ ангилери лезетли ве файдалы, ангилери исе хавфлы ве атта зеэрли экенини онъа икяе эт.

56-нджы корюшюв. ЯЗДА ОРМАНДА АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ?

Сен боджеклер, къушлар ве кийик айванларнынъ яздаки яшайышлары насыл олгъаныны **билирсинъ**.

Хатырла! Сен насыл орман айванларыны билесинъ?

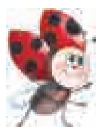

Къызыл Кунеш меракъланды: «Сен орманда айванларнынъ ангилери: кийик айванлармы, къушлармы я да боджеклерми — зияделже олгъаныны билесинъми? Эльбетте — бу, боджеклер. Боджеклернинъ бирлери осюмликлерни: тамырындан башлап тёпесинедже — даима ашап туралар. Дигерлери исе оларгъа уджюм этип, осюмликлерни къорчалайлар».

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Фоторесимлерде нелер тасвирленген?

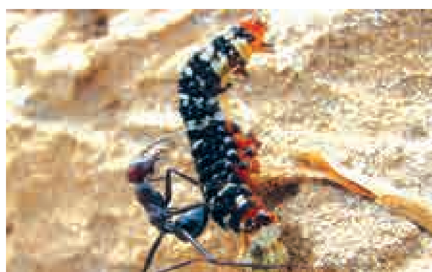

Мавы къанатлы Кокчекъуш бизлерни орман сакинлеринен таныштыра. «Июнь — орманда сюкюнетлик айыдыр. Ве бу табиийдир. Къушчыкъларны ашатмакъ керек. Оларгъа тыртырлар ве дигер боджеклерни тек ташып етиштир. Тек пугъунынъ балачыкълары бодждек ашамагъа севмейлер. Олар сычанларны севелер».

Берабер чифт олып чалышамыз

Къушлар арасында анги бириси къаерде?

Фоторесимлерде бульбуль, зяблик, аллы-гуллю такъ-такъкъуш, кукуккъушны тапынъыз. Олар озь балаларыны ненен бакъалар?

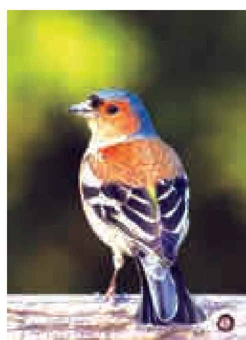 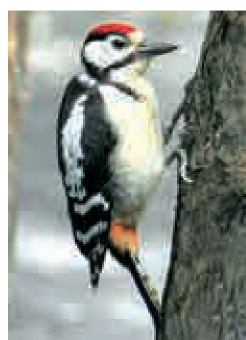

Берабер группада чалышамыз

Кийик айванларнынъ ангиси не ашай?

Фоторесимлерни бакъып чыкъып, орман сычаны, кийик домуз, къараджа не ашагъанларыны бельгиле.

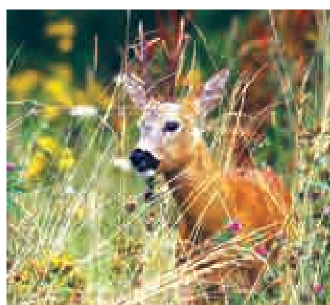

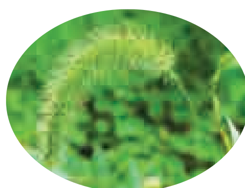

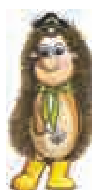

Айнеджи Кирпичик тенбилей: «Чешит айванлар бири-биринден пек фаркъ эткенлерине бакъмадан айны шейни ашай билелер. Меселя, кийик домуз ве орман сычаны».

Табиат достуна вазифе.

Сыныфта «Орман сакинлери» шенъ сергисини кечирмекни теклиф эт. Онъа фоторесимлер ве ресимлер сечип ал.

57-нджи корюшюв. ЧАЙЫРЛАР ВЕ ХАВУЗЛАРДА АЙВАНЛАРНЫНЪ ЯЗДАКИ ЯШАЙЫШЫ НАСЫЛ?

Сен бোджеклер, къушлар ве кийик айванларнынъ чайырлар ве хавузларда яздаки яшайышы акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Чайырлар ве хавузларнынъ янында насыл осюмликлер осе?

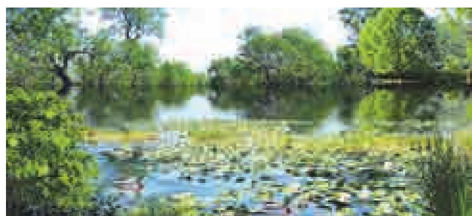

Кунеш сёзюнде къатты тура: «Чайырларда яшагъан айванлар арасында боджеклер зиядедже. Оларнынъ бирлери исрарлыкънен чайырдаки отларны кемирелер, дигерлери исе «отлангъан» сойларына авланалар».

Тюшюнип бакъ! Боджеклернинъ бу эки группасыны насыл адландыралар? Кубре къонъузы боджеклернинъ анги группасына менсюп?

Кубре къонъузы

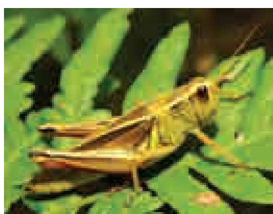
Чегертки

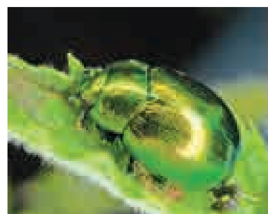
Япракъ ашагъан къонъуз

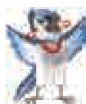

Мавы къанатлы Кокчекъуш тасдикълай: « Боджеклер чокъ олса, къушларгъа да емек тапыла. Сен баарьде таныш олгъан чегерткилерни бир ерден дигерине авушкъанларыны коресинъ. Олар отлар арасында чапып сычрап юрелер.

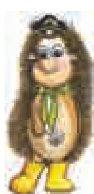

Айнеджи Кирпичик къоша: «Кийик айванлардан чайырларда куль ренкли тавшан ве тилькини расткетирмек мумкюн. Ве топракъ обачыкъларына бакъып кёр сычан ер астында озь ёлларыны къазгъаныны бильмек мумкюн.

Мен озен ялысына тездже бармагъа пек истейим. Мында эм сувда, эм де ялыда чокъ чешит тюрлю айванлар яшайлар.

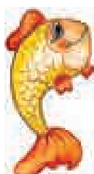

Алтын пуллу Табон балыгъы суvасты алеминин зенгинликлерини косьтере: «Мен достларым киби сёз устасы дегилим, онынъ ичюн яхшысы татлы сувлу хавузларда насыл балыкълар, сув боджеклери ве дигер айванлар яшагъаныны фоторесимлерден бакъып чыкъ».

Берабер группада чалышамыз

Фоторесимлерни бакъып чыкъынъыз ве айванларны билинъиз. Оларгъа бакъып татлы сувлу хавузлар сакинлерининъ яшайышы акъкъында икяе тизинъиз.

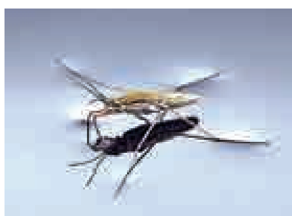

Табиат достуна вазифе.

Хавузда ве онынъ янында яшагъан боджеклер, балыкълар, къушлар ве кийик айванлар бири-биринен багълы экенини исбатла. Суvасты падишалыгъы ве онынъ сакинлери акъкъында къыскъа масал уйдур.

58-инджи корюшюв. УКРАИНАНЫНЪ КЪЫРМЫЗЫ КИТАБЫНА НАСЫЛ ОСЮМЛИКЛЕР КИРСЕТИЛЬГЕН?

Сен къорувгъа мухтадж олгъан гъайып олып кетеяткъан осюмликлер акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Насыл осюмликлер сийрек раскелелер?

Берабер чифт олып чалышамыз

Сизинъ фикринъиздже, гъайып олып кетюв телюкеси астындаки осюмликлернинъ джедвелини тизинъиз.

Акъылынъда тут!

Къырмызы китап — бу, муим бир китап ве айны вакъытта гъайып олып кетюв телюкеси астында олгъан бир чокъ сийрек раскельген осюмликлер эм де айванларнынъ джедвели берильген девлет весикъасыдыр.

Бойле китаплар чешит мемлекетлерде мейдангъа кетирильген. Бизим мемлекетимизде о, Украинанынъ Къырмызы китабы, деп адландырыла ве эки къалын джылттан ибарет. (Эр биринде бинъден зияде саифе бар!) Биринджи джылт ичинде осюмлик алеми, экинджисинде исе – айванат алеми акъкъында малюматлар топлангъан.

Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген осюмликлернинъ фоторесимлерини бакъып чыкъ ве оларны акъылынъда тут.

Баарь горицвети

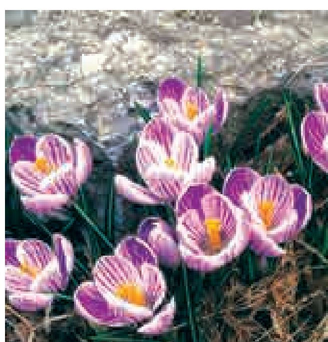

Шафран-крокус

Наргюз

Ер емишли борсукъ агъачы

Цикламен

Эдельвейс

Табиатта осюмликлер не ичюн эксильгенини икяе эткен шартлы бельгилерни б**акъып чыкъ ве акъылынъда тут.**

1) Кийик осюмликлерни къопарув ве къазып чыкъарув.
2) Раатлыкъ вакътында от къатламыны таптав.
3) Тереклерни кесип алув.

Табиат достуна вазифе

«Осюмликлерни сакълап къалайыкъ!» деп адландырылгъан мураджаат-плакатны сыз.

59-ынджы корюшюв. УКРАИНАНЫНЪ КЪЫРМЫЗЫ КИТАБЫНА НАСЫЛ АЙВАНЛАР КИРСЕТИЛЬГЕН?

Сен Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген айванлар акъкъында **билирсинъ**.

Хатырла! Сенинъ улькенъдеки насыл айванлар сийрек расткелип башлайлар?

Берабер чифт олып чалышамыз

Сизинъ фикринъиздже, гъайып олып кетюв телюкеси астында олгъан айванларнынъ джедвелини тизинъиз.

Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген айванларнынъ фоторесимлерини бакъып чыкъ ве оларны акъылынъда тут.

Махаон

Сыгъын къонъуз

Дунай лососы

Къараденъиз белугасы

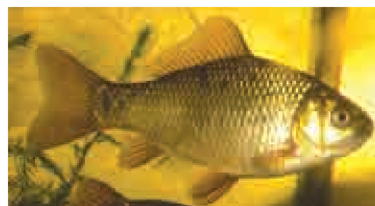

Алтын табон балыгъы

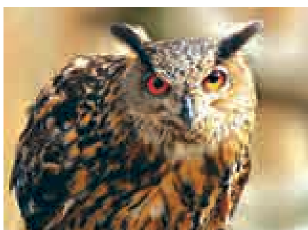

Пугъу

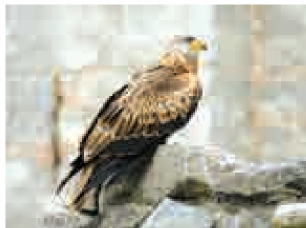

Чайлакъ

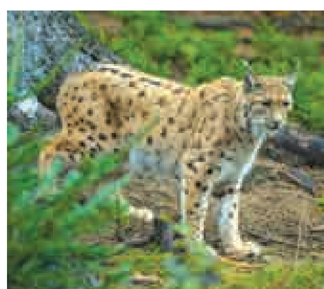
Адий вашакъ

Озен сув самыры

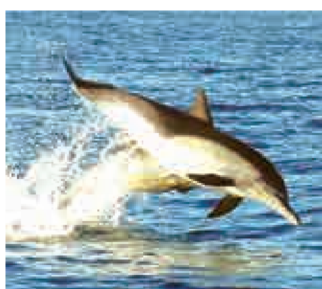
Юнус балыгъы

Биль ве достларынъа икяе эт! Украинанынъ Къырмызы китабына кирсетильген айванларнынъ ангилери орманлар ве чайырларда; татлы сувлу хавузларда; денъизлерде яшайлар?

Тюшюнип бакъ! Инсанларнынъ фаалиети кийик айванларнынъ сайысына насыл тесир эте?

Инсанлар бутюн орманларны кесселер, не олур?

Табиатта кийик айванларнынъ сайысы не ичюн эксильгени акъкъында икяе эткен шартлы бельгилерни **бакъып чыкъ ве акъылынъда тут.**

1) Орманларны кесюв.
2) Орманлар ве чайырларнынъ пусюрленюви.
3) Аванынъ пусюрленюви.
4) Татлы сувлу хавуз ве денъизлернинъ пусюрленюви.

Табиат достуна вазифе.

Табиатны сакълап къалмакъ ичюн буюклер ве балалар озь омюрлеринде насыл къаиделерге риает этмелилер? Оларны махсус хатырлатмакъ ичюн язып ал.

60-ынджы корюшюв. СЕН КЪЫРЫМНЫНЪ ТЕМСИЛЬ-ОСЮМЛИКЛЕРИ АКЪКЪЫНДА НЕЛЕР БИЛЕСИНЪ?

Осюмликлер шеэр ве койлерде инсанларгъа айрыджа къуванч кетирген, вакъытны бельгилемеге ве аваны кунь эвельден бильмеге ярдым эткенини **билирсинъ**.

Хатырла! Къырымда хусусан насыл осюмликлерни севелер? Я сенинъ тувгъан шеэринъде ве коюнъде? Я эвинъизде?

Акъылынъда тут!

Эр бир халкънынъ севимли осюмликлери — темсиль-осюмликлери бар. Къырымда — бу: гульчембер, къызылчыкъ, сельби, бадем, юке тереги, мелевше, къадифе чечек, ляле.

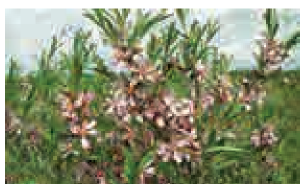

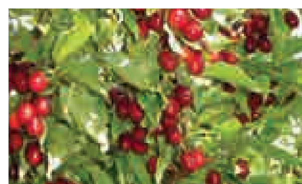
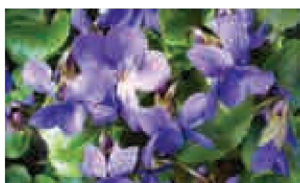

Берабер чифт олып чалышамыз

Осюмликлер — Къырымнынъ темсиллерини къаерге отуртмакъ мумкюнлигини музакере этинъиз: мектеп огюнеми я да сиз яшагъан эвлернинъ янынамы.

Бакъып чыкъ ве хаял сюрь! Чечек саати насыл ола биле?

Чечек саати

Осюмликнинъ ады	Осюмликнинъ тасвири	Чечек ачыла	Чечек орьтюле
Цикорий		3—7	15
Чёль къаранфили		6	15
Маматеке		6	17
Беяз нилюфер		7—8	17
Къадифе чечек		8—9	19—20

Табиат достуна вазифе.

Къадим заманларда чечек саатини ясамагъа ишлетильген чечеклер не вакъыт ачылгъаны ве орьтюльгенлерини тешкерип бакъ.

61-инджи корюшюв. ЯЗДА ТАБИАТТА НАСЫЛ ДЕНЪИШМЕЛЕР ОЛА?

КЕЗИНТИ-ДЕРС

Сен язда табиатны мустакъиль насыл козетмек кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Табиатта онъа зарар кетирмемек ичюн озюнъни насыл алып бармалы?

Табиатны козетемиз:

1 Кунешнинъ уйле маалиндеки вазиети. Озь гномонынъны яса.	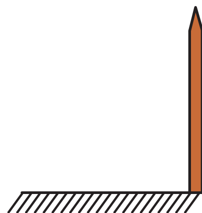 Кольгенинъ узунлыгъыны гномоннен ольчев
2 Ава арарети. Ава араретини ава дурумындан биль.	
3 Кокнинъ вазиети. Булутлылыкъны бельгиле. Язда булутлар насыл корюнгенини сыз.	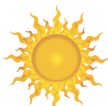 Ачыкъ Булутлы Пус

4 Ягъынлар. Язда ягъмур чокъ ягъгъаныны, кучьлю ягъмурлар олгъаныны бельгиле.	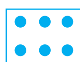 Ягъмур Кучьлю ягъмур Бурчакъ
5 Ель. Къадран боюнджа ельнинъ кучюни бельгиле.	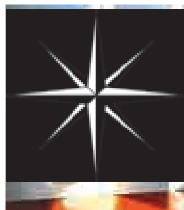 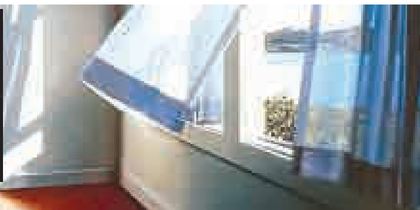
6 Язда осюмликлернинъ вазиети. Олар не вакъыт чечек ачкъаны ве мейва бергенлерини козет.	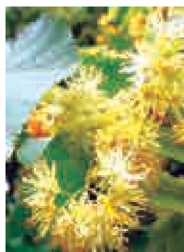 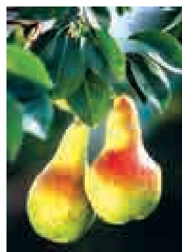
7 Боджеклер, къушлар ве кийик айванларнынъ яшайышыны козет.	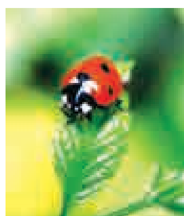 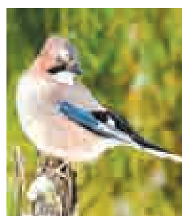 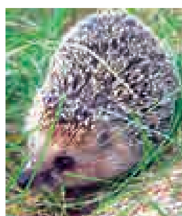

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Табиат гузелликлерини меракънен сейир этмеге огрен.

Табиат достуна вазифе.

Кунешли ве ягъмурлы авада осюмликлер, меселя, маматекелер озьлерини насыл алып баргъанларыны дикъкъатнен бакъынъыз ве икяе этинъиз.

62-нджи корюшюв. КОКТЕ КУНЕШНИНЪ ВАЗИЕТИ ЙЫЛ ДЕВАМЫНДА НАСЫЛ ДЕНЪИШЕ?

Сен кунеш саатини насыл къулланмакъ кереклигини **билирсинъ**.

Хатырла! Кунешнинъ вазиети йыл мевсимлерининъ денъишювине насыл тесир эте? Йыл девамында куньдюз ве гедженинъ узунлыгъы насыл денъишти?

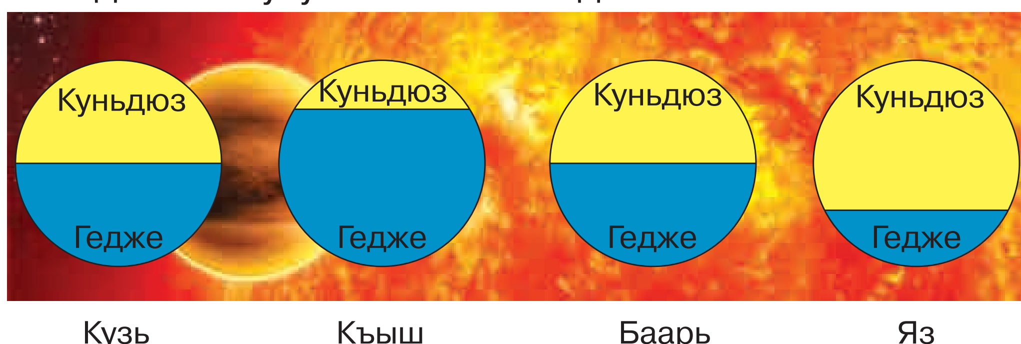

Кузь Къыш Баарь Яз

Окъув йылы девамында сиз гномон вастасынен Кунешнинъ вазиети насыл денъишкенини козеттинъиз. Кунешнинъ кок къуббеси бойлап арекетини гномоннынъ кольгеси косьтере эди. Кокте Кунеш арекетини козетип бизим къадимий эдждатларымыз вакъытны ольчев усулыны таптылар. Олар дюньяда ильки астрономик алет — кунеш саатини кешф эттилер.

Акъылынъда тут!

Кунеш саати — вакъытны ольчемек ичюн япылгъан ильки алет.

Биль ве достларынъа икяе эт!

Гномон не экенини бильген эр ким кунеш саатини ясай биле. Буюклерден ярдым сорасанъ, сен де япа билесинъ.

Башта горизонталь мейданчыкъ — къадранны ясамакъ керек. Онъа гномонны — кочер, сырыкъны пекит (атта мыкъ къакъмакъ мумкюн). Бойле саат тек кунешли авада вакъыт косьтере биледжегини унутма. Онынъ ичюн де о, кунеш саатидир!

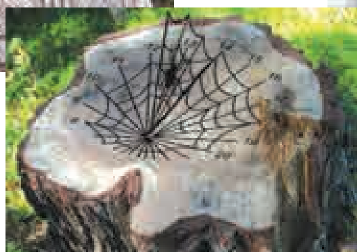

Хатырла ве икяе эт!

- Йыл девамында ава ве табиат насыл козетильди?
- Сен насыл нетиджелер чыкъара билесинъ?
- Сен ава араретини ольчеп оласынъмы? Кокнинъ вазиети, булутлылыкъ, ягъынлар ве ель акъкъында билип оласынъмы?
- Насыл халкъ аляметлери санъа аваны кунь эвельден бильмеге ярдым эттилер.
- Санъа насыл осюмликлер ве айванларнынъ яшайышынен таныш олмакъ сырасы кельди?

Табиат достуна вазифе.

Сенинъ шеэринъ я да коюнъде кунеш саати олгъаныны биль.

63-юнджи корюшюв. ЯЗДА ТАБИАТНЫ НАСЫЛ ОГРЕНМЕЛИ?

Сен тувгъан улькенинъ табиаты акъкъында язда насыл этип даа чокъ огренмесини **билирсинъ**.

Хатырла! Табиатта озюнъни алып барувнынъ насыл къаиделерини сен энди билесинъ?

Бакъып чыкъ ве икяе эт! Тюшюнип бакъ! Нетиджелер чыкъар!

Тасавур эт: язнынъ башында сенинъ сыныфынъ чечекли чайыргъа ёнеди. Мында не къадар чешит-тюрлю осюмликлер бар! Къансиер ве итбурун чечек ача. Кобелеклерни исе саймакъ биле къыйын! Сен не япарсынъ? Насыл оюнлар ойнайджакъсынъ? Бельки, келеджек сене сен сыныфдашларынънен кене бу аджайип ерге кельмеге истерсинъ...

Бир къач йыл кечти. Сен кене айны бу чайырдасынъ. Лякин о, не ичюн ойле денъишти?

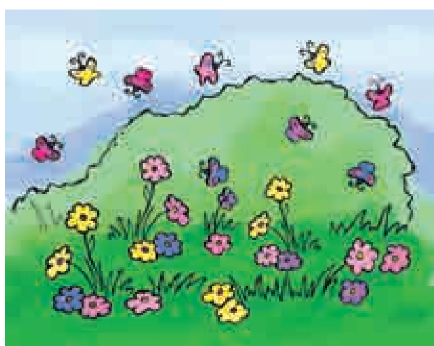

Табиат достунынъ хатырлатмасы

Тувгъан улькенинъ табиатыны огрен, сев ве къору!

Язда тувгъан улькенинъ табиаты акъкъында олдукъча чокъ бильмеге тырыш. Онынъ ичюн буларны япмакъ керек.

- Ана-бабанънен берабер орман, чайыр я да хавузларгъа бар. Анда оськен ве яшагъан осюмликлер эм де айванлар бири-бирине ошайлармы, тенъештир.
- Анги осюмликлер ве айванлар гъайып олып кетюв телюкеси астында экенини буюклерден сора.
- Чечеклернинъ дюльберлигинен зевкълан, лякин оларны гульдестелер ичюн къопарма!
- Адеттен тыш боджеклерге айретлен, лякин оларны тутма!
- Къырмыскъа ювасындаки къарынджаларнынъ яшайышыны козет, лякин оларгъа кедер этме!
- Къушлар: баштанкъара, къарылгъач, торгъайларнынъ яшайышыны козет. Лякин оларнынъ юваларына токъунма!
- Къышта къушларны ашатмакъ ичюн къабакъ, къарпыз, хыяр ве дигер осюмликлернинъ урлукъларыны топла.
- Баарьде озь эвинъизнинъ я да мектепнинъ янында сачмакъ ичюн чечеклернинъ урлукъларыны топла. Бойле этип биз эпимиз сейяремизни чечеклендиририрмиз!
- Севимли манзараларынъны эр сефер фоторесимге чыкъармагъа тырыш. Йыллар кечкен сонъ санъа тувгъан улькенънинъ табиаты насыл денъишкенини бильмек меракълы олур.

Табиат достуна вазифе.

«Мен табиаткъа насыл ярдым этип олурым?» мевзусында хатырлатма тюшюнип бакъ ве язып ал.

64-юнджи корюшюв. ОЗЮНЪНИ ТЕШКЕР: МЕН ЯЗДАКИ ТАБИАТ ВЕ АВА АКЪКЪЫНДА НЕЛЕРНИ БИЛЕМ?

Бутюн суаллерге джевап тапып, вазифелерни беджерсенъ, сени тувгъан табиатнынъ акъикъий досту ве къоруйыджысы деп саймакъ мумкюн олур, чюнки сен онынъ къанунлары, къаиделери эм де сырларыны биле ве анълайсынъ.

1. Эвинъизнинъ этрафында нелер джансыз, нелер исе джанлы табиаткъа аиттир?

2. Аванынъ къысымларыны айт.

3. Инсанлар, айванлар ве осюмликлер ичюн ава аретининъ эмиети насыл?

4. Бу шартлы бельгилер нени ифаделейлер?

5. Украинанынъ Къырмызы китабыны не ичюн мейдангъа кетирдилер?

6. Орманлар, багъчалар ве раатлыкъ багъчаларында къушлар гъайып олса, не олур?

Табиатны меракънен сейир этюв дакъикъасы

Бир дакъикъагъа токътап, манзараларны зевкънен сейир эт ве язгъа япкъан сеятымызны хатырла.

Энъ зияде сен нелерни бегендинъ ве нелер акъылынъда къалды? Достларынъа нелер акъкъында икяе этмек истединъ? Сени нелер айретте къалдырды я да шашырды? Тезден — сабырсызлыкънен бекленильген яз татилинде — сен насыл бильгилерни къуллана билирсинъ?

АНА-ТАБИАТНЫНЪ МАЛЮМАТЛАР БЮРОСЫ

Табиат достунынъ ресимли лугъатчыгъы

Кок къушагъы — бу, ягъмурдан сонъ пейда олгъан ве кемерге ошагъан коктеки чешит ренкли ёлакъ.

Глобус — ер курресининъ модели.

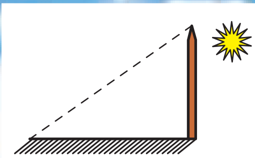

Гномон — кольгеси Кунешнинъ юксеклигини косьтерген горизонталь мейданчыкъта пекитильген сырыкътан ибарет олгъан алет.

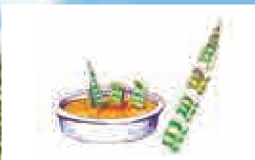

Чубукъ — осюмликлерни чокълаштырувда къулланылгъан сапнынъ я да япракънынъ къысмы.

Гедже ве куньдюзнинъ тенълиги —йылнынъ гедже ве куньдюзнинъ узунлыгъы тенъ олгъан куньлери.

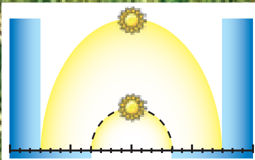

Кунешнинъ турувы — йылда энъ къыскъа ве энъ узун куньлерни бельгилеген Кунешнинъ энъ юксек ве алчакъ юксеклиги.

Кунеш саати — кунешли куньлерде вакъытны косьтерген алет.

Табиат адиселери — этрафтаки табиатта олгъан денъишювлернинъ косьтерилюви.

Файдалы бильгилер джедвели

Ель кучюнинъ къадраны

Ельнинъ ады	Ельнинъ арекети
Ельсизлик	Тютюн тёпеге котериле. Байракъ къыбырдамай саркъып тура.
Сакин ель	Тютюн бираз четке чекилип котериле. Тереклердеки япракълар шувулдай.
Енгиль эскен ель	Тереклернинъ индже даллары саллана. Байракъ яваш-яваш ельпирей.
Хафиф ель	Даллар саллана. Байракъ далгъалана.
Кучьлю рузгяр	Кичкене тереклер саллана. Ель сызгъыра.
Пек кучьлю рузгяр	Ель тереклерни саллай. Теллер увулдай.
Фуртуналы рузгяр	Буюк тереклер майыша ве индже даллар къырыла.
Кучьлю фуртуна	Ель кирамет ве боруларны алып кете. Буюк тереклер къырыла.

Ана-Табиатнынъ бедиий галереясында сен М. Абселямов, Л. Ерёмина, В. Кирдий, В. Ковальчук, Н. Кохаль, И. Левитан, И. Нафиев, В. Процив, Ю. Семёнов, Д. Струк, Дж. Томпсон, Дж. Фюрер, О. Чубаров, И. Шишкин, А.Мустафаев, Н. Якъубов ве дигерлерининъ ресимлеринден репродукцияларны коре билесинъ. Сенинъ дерслигинъ ичюн фотосуретлерни исе табиатнынъ акъикъий тедкъикъатчы-алимлери З.Л. Берест, А.А. Протасов, В.Д. Соловьёв, В.М. Титар теклиф эттилер.

Дерсликнинъ алы акъкъында

№	Талебенинъ ады ве сойады	Окъув йылы	Дерсликнинъ алы		Баа
			йыл башына	йыл сонъуна	
1					
2					
3					
4					
5					

Навчальне видання

ГРУЩИНСЬКА *Ірина Василівна*

Природознавство

Підручник для 2 класу загальноосвітніх навчальних закладів

(Кримськотатарською мовою)

Перекладач *Велієва Ельмаз Аблязізівна*

Директор *І.Б. Чегертма*
Редактор *Г.М. Дудакова*
Коректор *Е.А. Ібрагімова*
Оператор *А.В. Вєсєлов*

Підписано до друку 30.11.2012 р. Формат 70x100$^{1}/_{16}$. Папір офестний.
Гарнітура «PragmaticaC». Умовн. друк. арк. 13,0.
Обл.-вид. арк. 12,99. Обсяг 10,0 друк. арк.
Тираж 830 прим. Зам. № 390.

КРП «Видавництво «Кримнавчпеддержвидав»
95000, м. Сімферополь, вул. Горького, 5.
E-mail: krimuchpedgiz@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 508 від 26.06.2001 р.

При верстці використано електронний макет ТОВ «Видавничий дім «Освіта»
Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції»
Серія ДК № 4073 від 26. 05. 2011 р.
03057, Київ, вул. О. Довженка, 3.
Сайт: www.osvita-dim.com.ua

Надруковано у ТОВ «Видавництво «Вперед»
97534, АРК, Сімферопольський район, с. Строгонівка, вул. Лікувальна, 1.